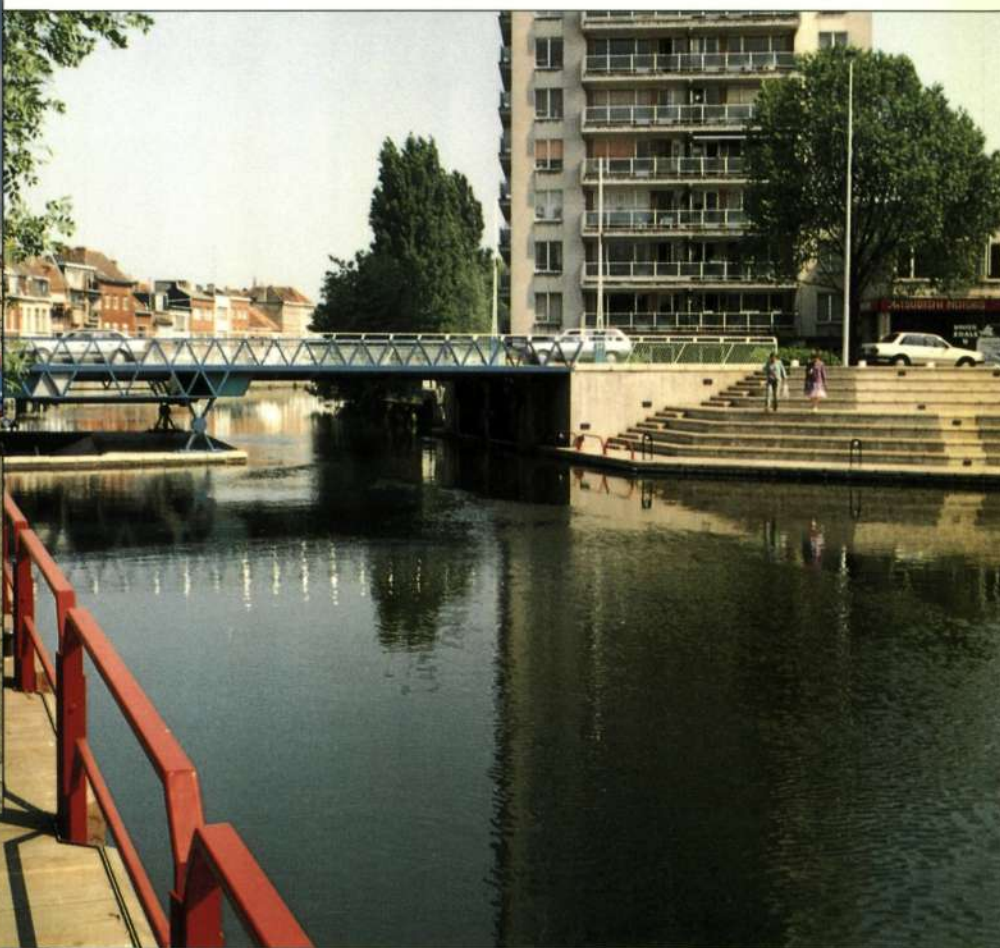
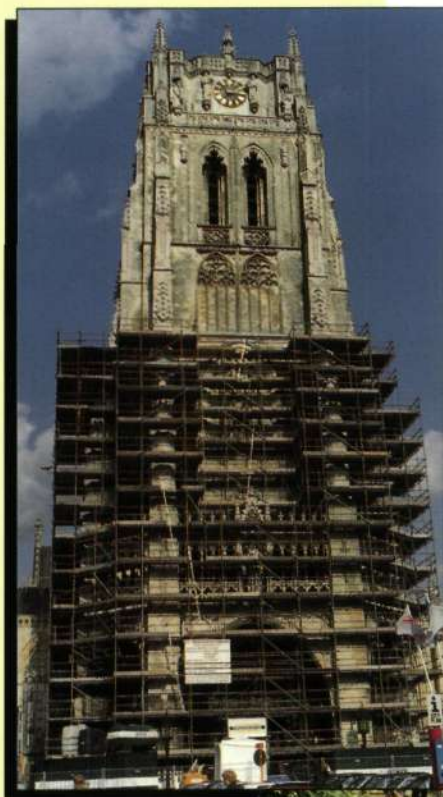

M&L

BOVENGRONDS EN ONDERGRONDS MILIEUBEWUST AKTIEF

DENYS

- Pijpleidingen, waterleidingen en collectoren
- Industriële leidingen en electromechanische uitrustingen
- Pompstations en waterzuiveringsinstallaties
- Renovatiewerken en speciale technieken
- Grondwerken en burgerlijke bouwkunde
- Tunnels, buisdoorpersingen en boringen.

DENYS

Industrieweg 124 - 9032 GENT (WONDELGEM)
Tel. 09/254 01 11 - Fax 09/226 77 71 - Telex 11 515 Denys B

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Bestuur Monumenten en Landschappen,
Afdeling Pers & Voorlichting.
Zandstraat 3, 1000 Brussel.
Tel.: (02) 209 27 37 - Fax: (02) 209 27 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Productie en promotie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.
Vormgeving: L. Tack.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden:
A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M.M. Celis,
M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, A. Malliet, H. Stynen, L. Tack,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Brecht.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Luc Tack
Zandstraat 3, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
Bestuur Monumenten en Landschappen

ISSN 0770-4948 • 12 jaargang Nr. 4 • juli-augustus 1993

Afgiftekantoor : Brussel I

Inhoud

Generiek	9
De geschiedenis van het huis Sint-Anna te Temse	10
Dirk Van Eenhooge	
De Leliën	25
De renovatie van een Maaslands burgerhuis te Maaseik	
Jos Gyselinck	
De Holsteen te Zonhoven	41
Archeologische verkenning van een beschermd landschap	
Dirk Huyge	
Summary	51

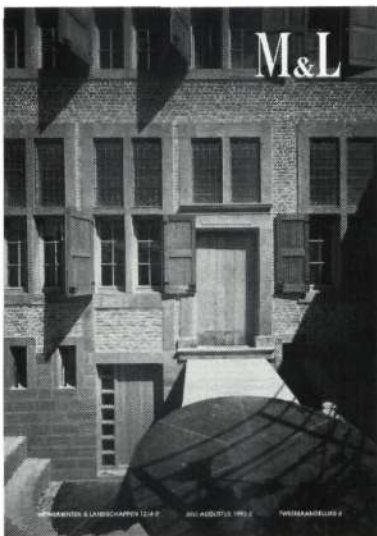
M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1993

Belgie: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
470-0278201-29 van Monumenten & Landschappen, Zandstraat 3,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1993".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

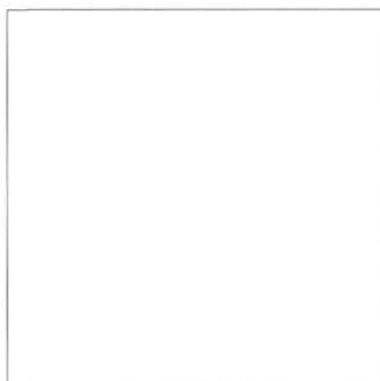

Cover:
Maaseik,
De Leliën
(foto: O. Pauwels)

MINISTERIE
VAN DE
VLAAMSE
GEMEENSCHAP

WAAR BANKIEREN EEN KUNST IS

Een solide bankrelatie is van vitaal belang voor dynamische ondernemingen. Steeds meer zijn technologische vernieuwing en financiële kracht met elkaar verbonden.

Paribas Bank België beoefent het bankieren als een kunst. Zij brengt kwalitatief hoogstaande producten, uitvoerig advies en een complete service.

Perfektie en professionalisme primeren. Paribas Bank België's financiële know-how en internationale gerichtheid bieden de grootst mogelijke zekerheid.

PARIBAS BANK
BELGIE

"Huis De Caese van het Brugse Vrije"

8000 Brugge - Hoogstraat 4 - Tel. 050/33 06 85 - Fax 050/34 20 92

Maatschappelijke zetel:

1210 Brussel - E. Jacqmainlaan 162 bus 2 - Tel. 02/220 41 11 - Fax 02/218 51 42

HEYLEN HERMAN

Algemene Onderneming BVBA
Dak- & Torenwerken
Restauratiewerken

Lossing 3
2260 Industriepark
Heultje Westerlo
Tel: 014/26.00.87
Fax: 014/26.00.88

St.-Willebrorduskerk te Zandhoven (Viersel)

Vormingsinstituut
voor K.M.O.
Centrum Brugge
Spoorwegstraat 14
8200 Brugge 2

cursus 'Restaurateur van gebouwen'

programma-inhoud

Restauratiefilosofie
Kennis der lokale architectuur
Vochtproblemen - curatieve ingreep
Restauratie van metselwerk
Houtrestauratie
Verfrestauratie
Restauratie van glasramen
Restauratie van pleisterwerk
Stabiliteitsproblemen
Opmetingsmethoden
Kostprijsberekening
Werfbezoeken
Dossier opmaken

Organisatie

Deelnamerecht: 4.500 fr. Syllabi inbegrepen
Aanvang: maandag 13 september 1993
Duur: 2 jaar, 1 lesavond (maandag) van 19 tot 22.15 uur
32 lesweken per jaar
Inschrijvingen en inlichtingen: (050) 38 35 81
vragen naar J. AVERMAETE
Fax: (050) 39 32 18

O.-L.-Vrouw
Kathedraal
Antwerpen

Het vergulden van de Windhaan

Voorzitter van
"Koninklijke Gilde
Meester Schilders-
Decorateurs Antwerpen"
Lid van "Art Restores
Association"

De BVBA Van Bortel voerde verguldingswerken uit aan de O.-L.-Vrouw Kathedraal, gebouwen op de Grote Markt, de Sint-Caroluskerk, de hoekgebouwen Leystraat, het Gutenberghuis, St.-Kathelijnevest, voorgevel stadhuis van Antwerpen, Centraal Station Antwerpen...

Voor de verguldiging van de windhaan werd, de windhaan werd, gewoontegetrouw voor Antwerpen, beroep gedaan op 'Goldfinger' Armand Van Bortel. Na het reinigen van de haan, werd eerst een grondlaag, een olievertaag en een oranje mixion (om het goud vast te hechten) aangebracht. Hierop bracht men een eerste laag dubbeltonen. Voor de eigenlijke verguldiging wordt dubbeltonen goud van 23 3/4 karaat gebruikt. Na het plakken van de goudblaadjes met een dikke van een 10 000ste millimeter wordt het geheel gepolijst en volgt een doorzichtige mixion en een tweede goudlaag. Bij de verguldiging onderwijst. Armand vindt het uit het technisch onderwijs. Armand vindt het bijzonder belangrijk dat bij de restauraties de studenten van de technische scholen betrokken worden. De kennisoverdracht moet, waar mogelijk, praktisch gebeuren zodat kwaliteit via de praktijk kan ervaren worden. Dit resulteert dan ook in een positieve beroeps-ferheid. (Naar de Gazet van Antwerpen)

b.v.b.a.

A. Van Bortel

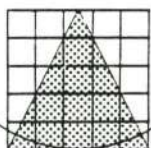
Gedipl. Schilder-decorateur - Restauratie-, Renovatie-, Patineer- en Polychromeerwerken - Raamgarniering - Prosper De Witstraat 10, 2100 Deurne - Tel.: (03) 324 58 29 - 325 53 11 - Fax.: (03) 324 51 82

P. NIJS N.V. ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3-Laan 49 – 9800 DEINZE
Tel. : (09) 386 07 63 – 386 61 50
Fax : (09) 386 04 15

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

IMPERPLEX

KLEURLOOS ©
zonder siliconen

De ideale anti-grafitibescherming
voor blauwe steen (petit granit)

Inlichtingen : Mechelsestraat 125, 3000 Leuven
Tel. 016/23.98.25

DE BOUWONDERNEMINGEN

COUDRON^N_V

Algemene Bouwwerken
Restauratie- en Renovatiewerken
Timmer- en Schrijnwerken
Specialisatie Volkerntoepassing
Keukeninrichting "Sedeco"

DIKSMUIDSEWEG 61, 8900 IEPER
TEL. 057/20 09 85 - 21 96 10 — FAX 057/20 99 17

* Onze producten vinden hun toepassing bij:
restauratie, monumentenzorg, renovatie,
onderhoud, nieuwbouw, ...

* Wij leveren speciale producten voor het oplossen
van bouwproblemen, zoals:

- FUNCOSIL STEENVERSTEVIGERS EN CONSERVERINGSMIDDELEN
- FUNCOSIL NATUURSTEEN- EN BAKSTEENREPARATIEMORTELS
- AIDA KIESOL OPTREKKEND VOCHTBESTRIJDING
- FUNCOSIL REPRODUKTIEMASSA'S
- AIDOL HOUTREPARATIEPRODUCTEN EN HOUTVERSTEVIGINGSMIDDELEN
- AIDOL HOUTWORM- EN BOKTORBESTRIJDING

Documentatie of gratis advies op aanvraag!

Brugsesteenweg 11 – 8520 Kuurne/Kortrijk
tel. (056) 35.90.30 – fax (056) 35.94.55

Uw gebouw is geen duiventoilet.

Lijkt uw gebouw stilaan op een
duiventoilet?

Vervuilen en ontsieren uitwerpselen van duiven uw huis?

Een doeltreffend middel
als **Depigeonal** biedt de
perfekte oplossing.

Depigeonal weert voorgoed
duiven van uw gebouwen.

Depigeonal wordt aange-
bracht op de rust- en lan-
dingsplaatsen van de duiven,
zodat neerstrijken onmogelijk
wordt.

Depigeonal is bovendien
makkelijk aan te brengen, on-
verslijtbaar, onzichtbaar, en
laat de duiven ongedeerd.

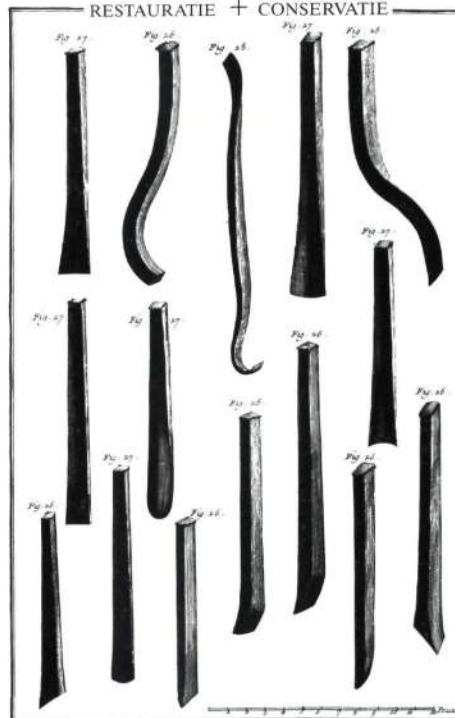
Depigeonal is de perfecte
oplossing tegen duivenscha-
de. Vraag meer informatie bij:

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 33,
B-9100 St-Niklaas.
Of bel 03/776 91 62

SUPPORT – SURFACE RESTAURATIE + CONSERVATIE

*Materiaal - Wetenschappelijk Onderzoek
Muurschildering - Stuc - Sulptuur - Polychromie*

Maatsch. zetel : Bennesteeg 3, 9000 Gent (09) 223 87 03
Bedrijfszetel : Wapenstraat 12B, 2000 Antwerpen (03) 248 12 97

P. VAN CAUWELAERT

M_{onumentenzorg}

Bijscholing op het vlak van nieuwe technieken zijn noodzakelijk om restauraties op een adequate en duurzame manier mogelijk te maken.

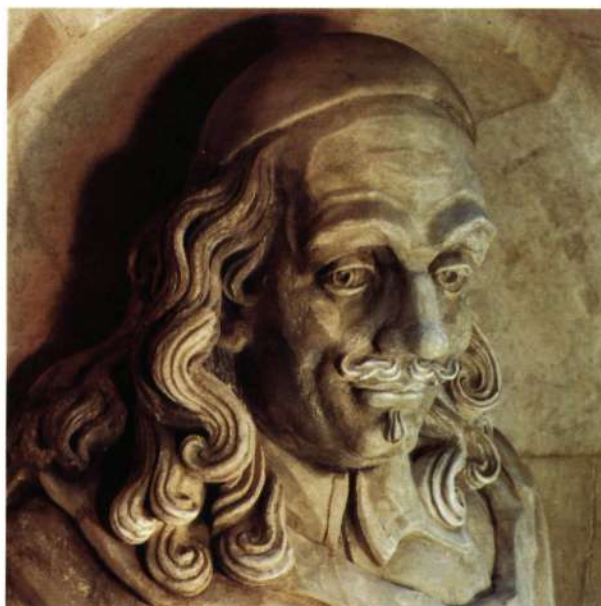
Steenrestauraties en -verhardingen, gevelreiniging, injecties en verhardingen op basis van kunstharsen in samenwerking met verschillende, zelfs buitenlandse labo's laten P. VAN CAUWELAERT toe welke restauratie dan ook uit te voeren.

BOURLA : Restauratie van de Borstbeelden

Toestand vóór restauratie

Toestand na restauratie

LUC DAMEN - Restaurator

Restauratie beelden, schilderijen & kunstvoorwerpen in alle materialen

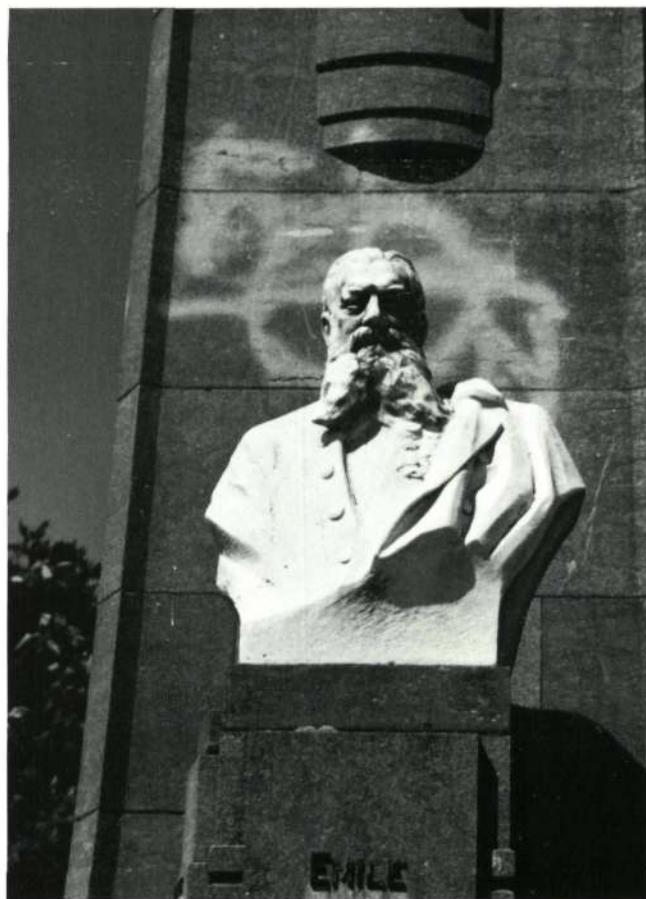
Arthur Matthyslaan 47, 2140 Antwerpen - Borgerhout - Tel. (03) 321 86 67

De Nationale Loterij helpt mensen andere mensen helpen.

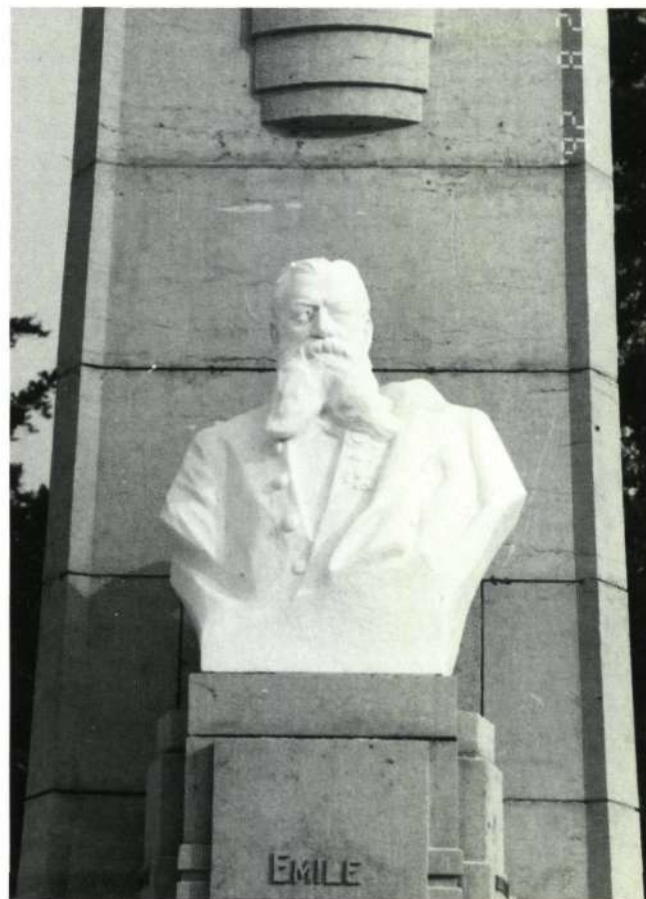
Mensen zullen altijd andere mensen nodig hebben. De Nationale Loterij wil een helpende hand reiken waar het nodig is. Op een tastbare, materiële manier wordt bijgesprongen: voor de gehandicaptenzorg, de verlaten kinderen, het Rode Kruis, het medisch onderzoekswerk, enz... Zolang er mensen zijn die mensen willen helpen, zal de Nationale Loterij haar steentje bijdragen om hun werk te steunen. En dat doet ze, samen met al wie meespeelt.

De Nationale Loterij. Een kans hebben is tegelijk een kans geven.

Toestand vóór restauratie

Toestand na restauratie

Droogreiniging: Procédé Peeling

EEN GAMMA PRODUKTEN VOOR RESTAURATIEWERKEN EN VOCHTIGHEIDSPROBLEMEN Tien jaar waarborg

- WATERBESTENDIGE STEENBESCHERMING
- DROOGMAKEN VAN MUREN TEGEN OPSTIJGEND VOCHT
- VERSTEVIGING VAN STENEN, BAKSTENEN, ENZ...
- CHEMISCHE GEVELREINIGING, ENZ...

Fabrikatie: REMA Chemicals N.V.

EXHYDRO®: goedkeuring - BUTGB
- ATG/H606

EXHYDRO® INJ. : - door inj. diffusie

REMAFIX® : - K.I.K 2L/13/87/3780
(rapport)

REMAL : - volledig gamma

Verdeler voor Vlaanderen:

Themco bvba

Iepersestraat 95
8560 WEVELGEM-MOORSELE
Tel. (056) 42 35 20 - Fax (056) 42 37 46

GENERIEK

Een "Groot Huys"

Nogal wat water vloeide door de Schelde sinds ruim een lustrum terug Dirk Van Eenhooge de voormalige watermolen van Temse hier archeologisch aan het praten bracht.

Dat de lokatie minstens vanaf de 16de eeuw toeliet uit meer dan één hout pijlen te maken moge blijken uit het aanvullende onderzoek van de aanpalende *Brouwerij Sint-Anna alias Backersveer*.

ParlVnt mlhl Lilla DeCUs

Meer dan 30 jaar na de stadsbrand die Maaseik in 1684 teisterde, verzezen *De Leliën* bovenop de kelders van verdwenen diephuizen. Als dubbelwoningstypisch voor de 18de eeuw, maar tegelijk een late vertegenwoordiger van de Maaslandse renaissance, bleef dit patriciërs-huis ondanks wisselende eigenaars en functies tot op heden vrij onge-rept bewaard.

Jos Gyselinck houdt het naar aanleiding van de pas beëindigde werken dan ook bij een "conserverende restauratie".

Holsteen

Beschermde prehistorica lijken in Vlaanderen minder te horen tot de zeldzaamheden dan tot de curiosa.

Sinds het jongste wetenschappelijk onderzoek door het Laboratorium voor Prehistorie van de K.U.L. vormt de Zonhovense polijststeen hier-op een gelukkige uitzondering.

Na de ontluistering van de megaliet vond Dirk Huyge hierbij in een schilfer het onverhoopte bewijs.

DE GESCHIEDENIS VAN HET HUIS SINT-ANNA TE TEMSE

Dirk VAN EENHOOGHE

De watermolen aan
de Wilfordkaai
te Temse
(foto O. Pauwels)

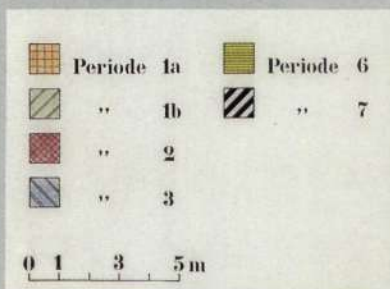
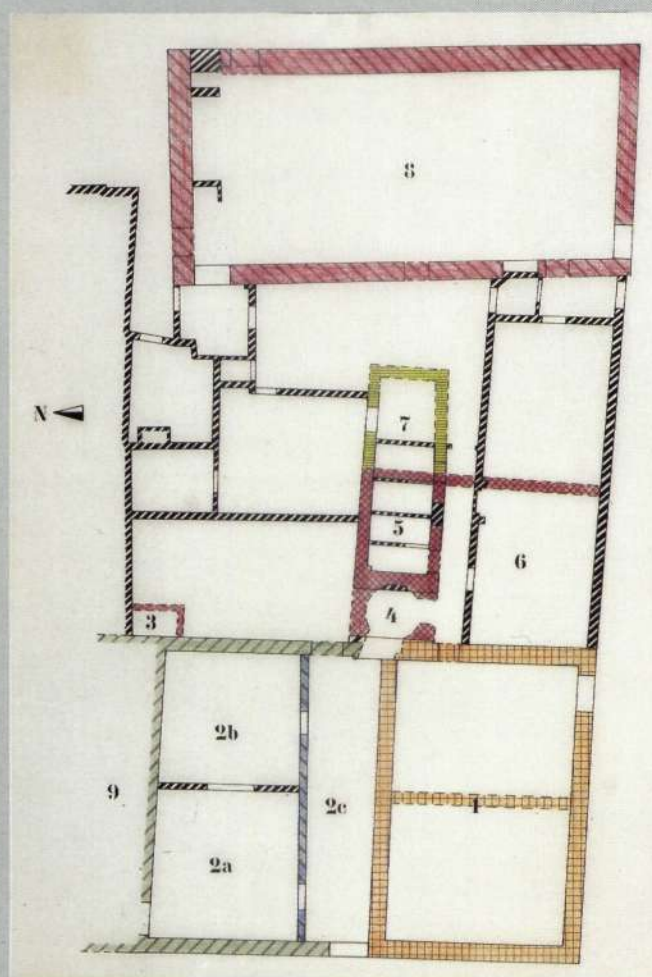

In 1988 verscheen reeds een beknopte studie van de watermolen aan de Wilfordkaai te Temse (1). Hierbij bleven de overige gebouwen van het complex, dat in Temse bekend staat als *De Watermolen*, grotendeels onbesproken.

Deze lacune wordt nu goedgemaakt door een verslag van het archeologisch onderzoek in het woonhuis, waarbij andermaal dankbaar gebruik werd gemaakt van het archiefonderzoek van gemeentearchivaris Jerome Smet (2).

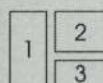
VAN HOTEL TOT MONUMENT

Het complex "*De Watermolen*" bevindt zich op de hoek van de Wilfordkaai en de Veerstraat en bood tot 1973 onderdak aan een befaamd hotel-restaurant dat de oude gebouwen echter zodanig had overwoekerd dat de oorspronkelijke ordening totaal onherkenbaar was geworden. Na aankoop door het gemeentebestuur, werden in 1986 als aanloop tot de restauratie de recente bijgebouwen gesloopt. Hierbij werd een relatief goed bewaard gebleven amalgaam van historische gebouwen zichtbaar en werd de oorspronkelijke indeling opnieuw afleesbaar: als hoekgebouw een "*breed huis*" onder zadeldak en met trapgevels, hierachter een grote binnenkoer waarop enkele bijgebouwen en tenslotte een molenhuis dat de binnen-

1-2 : "groot huys"

- 3 : latrine
- 4 : traptoren
- 5-7 : bijgebouwen
- 8 : molenhuis
- 9 : aanpalend huis

1. Samenstelling en bouwgeschiedenis van gebouwencomplex De Watermolen (eigen tekening)

2. De watermolen aan de Vliet, op een figuratieve kaart van Temse uit 1621. Onderaan, aan de overzijde van de Vliet, het kasteel van Temse

3. Situeringsplan

koer afsluit en zelf gelegen was aan de samenvloeiing van de Vrouwenhofbeek en de Schelde. Tot het complex behoorde eveneens een "diep huis" in de Veerstraat, nu echter vervangen door een recent woonhuis.

Toen tijdens de verbouwingswerken archeologische

resten aan het licht kwamen, werd besloten tot een uitgebreid onderzoek, dat werd uitgevoerd door de afdeling Archeologie van het Bestuur Monumenten en Landschappen. De informatie die hieruit voortkwam, laat toe de bouwgeschiedenis van het complex te reconstrueren. Hierbij werden 7 bouwperiodes

Balksleutel met
eenvoudig peer-
kraalprofiel in huis 1
(eigen foto)

onderscheiden, die zelf in vier grote fazen kunnen worden ingedeeld:

- woonhuis (periode 1a-1b), tot ca 1577;
- brouwerij (periode 2), tot 1639;
- woonhuis (periodes 3-6);
- hotel in 1904 (periode 7), 1904.

HET WOONHUIS IN DE 16DE EEUW

Het hoofdgebouw presenteert zich nu als een *breed huis* langs de Veerstraat, maar groeide eigenlijk uit een kleiner huis aan de Wilfordkaai: verscheidene details zoals bouwnaden en muurankers wijzen erop dat dit huis reeds bestond toen *huis 2* werd gebouwd. Helaas kon in *huis 1* weinig onderzoek gebeuren: op de gelijkvloerse verdieping ligt een recente vloer bovenop het keldergewelf, zodat alle vroegere vloeren verdwenen zijn, terwijl tegen de binnenwanden een recent parement werd aangebracht. De vroegere tussenmuur is op dit niveau gesloopt, maar bleef bewaard op de 1ste verdieping waar duidelijk is dat een haard tegen deze muur was aangebouwd. Op deze verdieping zijn vooral de moerbalken belangrijk omwille van hun balksleutels met een eenvoudig peerkraalprofiel. Dergelijke balksleutels worden gewoonlijk ten laatste in de 15de eeuw gedateerd, maar deze datering is te vroeg voor het in het huis gebruikte baksteenformaat (17 x 8,5 x 4,5 cm), dat eerder in de 16de eeuw valt te dateren.

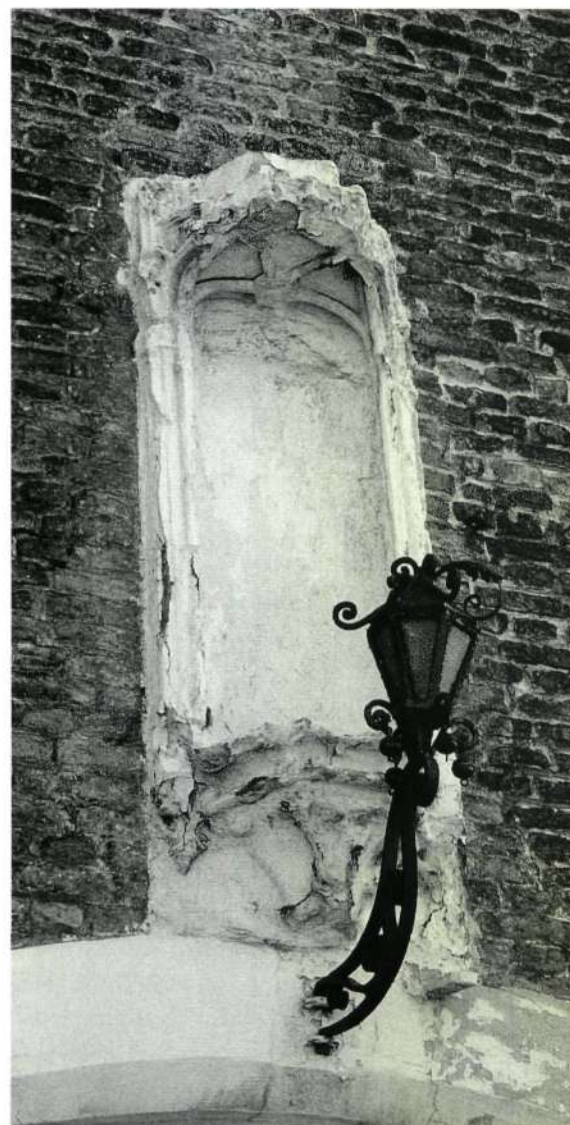
Verdere dateringselementen ontbreken: de kelder kon niet worden onderzocht, terwijl de oorspronkelijke dakstoel verdween bij de omvorming tot het grotere huis; bovendien behoort de huidige dakconstructie tot een nog latere restauratie of zelfs reconstructie.

Laat-gotische
beeldnis, waarin
oorspronkelijk
waarschijnlijk een
beeld van de
H. Anna was
geplaatst
(eigen foto)

Toen in periode 1b *huis 2* werd bijgebouwd, was dit waarschijnlijk onmiddellijk als een uitbreiding van het oude huis. Er is immers geen bouwnaad tussen de gevels van *huizen 1* en *2* in de Veerstraat.

Tot deze periode behoort de laat-gotische beeldnis boven de toegangsdeur tot *huis 2*.

In de opgravingsleuf die we in dit huis openden, troffen we uit dezelfde periode daterende vloerresten aan: op niveau T.A.W. 9,22 (huidige deurdorpel: 10,00) bevindt zich een laag in visgraatverband gelegde bakstenen (19 x 9 x 4,5 cm) die we als een vloerfundering beschouwen, daar zij zich op hetzelfde niveau bevindt als de uitspringende muurfundering; ook wijzen resten van kalkmortel op de bakstenen op een bovenliggende tegelvloer die zich dan tot tegen de muur kon uitstrekken en aldus de fundering overdekte.

Tekening (1612)
van de brouwerij
Sint-Anna door
Remigio Cantagalina
(foto K.M.S.K.
Brussel)

Ook in *huis 2* zijn de moerbalken voorzien van balksleutels met peerkraalprofiel. Deze balksleutels, de beeldnis in de Veerstraat en het baksteenformaat (zoals in *huis 1*) zijn de enige getuigen van de 16de-eeuwse, maar nog laat-gotische oorsprong van dit huis, dat door latere verbouwingen veel van zijn origineel uitzicht zag verloren gaan.

DE BROUWERIJ SINT-ANNA (XVI^d-1639)

In periode 2 wordt het huis, dat nu in de archieven opduikt als het "*groot huys*" uitgebreid met een traptoren en andere bijgebouwen. In 1588 verkrijgt Graaf Karel Van Mansfelt van Filips II een oktrooi voor het bouwen van een watermolen. Of de watermolen toen effectief werd gebouwd is niet helemaal duidelijk (3); wel werd in 1616 het huidige molenhuis gebouwd waarin, in tegenstelling tot het "*groot huys*" wel reeds renaissance-invloeden aanwijsbaar zijn.

De oudste vermelding van het huis dateert uit 1577, als de brouwerij Sint-Anna gepacht wordt door Christiaan Mertens (4); in 1578 wordt het "*Sint-Annenuys*" genoemd (5). In 1585 leent de toenmalige eigenaar, Ingelbert Van den Kerckhoven, geld waarbij hij onder andere de "*brouwerij Sint-Anna alias Backerveer gelegen oost aan de Vliet en zuid aan de grote rivier*" met het alaaam van ketels, kuisen en een (ros)molen in pand geeft (6). Voor het eerst komt hier de dubbele benaming Sint-Anna en Backersveer voor, die we nog meermaals zullen tegenkomen. In zijn aantekeningen citeert Jerome Smet de *Toponymie van Temsche* van J. Servotte, waaruit blijkt dat de benaming Backersveer gebruikt werd van 1585 tot 1669 en verwijst naar een veerdienst over de Schelde die hier gehouden werd. Ook in het oktrooi van 1588 voor het bouwen van

een watermolen is sprake van "*de brouwerij genoemd backers veer*" (7).

In 1598 heeft I. Van den Kerckhoven blijkbaar problemen met het afbetalen van de lening en in 1599 wordt het huis toegewezen aan Richard Moenens, de baljuw van Temse die "*gegoed ende geërfd is in voornoemt huys, brouwerije, rosmeulen, schueren en stallingen met zijn appendenties en dependenties...*" (8). Uit een ander dokument blijkt dat op de rosmolen mout werd gemalen; de molen wordt nog vermeld in 1604 en 1605, en in 1618 wordt de levering van bier vermeld aan het kasteel van Temse (9). De brouwerij was intussen immers eigendom geworden van Marie Christine van Egmont, weduwe van Graaf Karel van Mansfelt en vrouwe van Temse sedert 1598.

In 1633 werd een overeenkomst gesloten met de erfgenamen van I. Van den Kerckhoven die reeds in 1599 verzet had aangetekend tegen de inbeslagname en verkoop, zodat uiteindelijk de brouwerij definitief eigendom werd van Alexander de Bournonville, die in 1614 heer van Temse was geworden (10). De laatste vermelding, van het gebouw als brouwerij, dateert uit 1625, ter gelegenheid van een transactie door diezelfde A. de Bournonville (11).

Uit de beschikbare archieven kunnen we samenvatten dat de brouwerij Sint-Anna of Backersveer uitgebaat werd van circa 1577 tot ten minste 1625 en, naast het "*grote huys*", bestond uit enkele bijgebouwen waaronder schuren, stallingen en een rosmolen. Deze toestand staat zeer mooi afgebeeld in twee tekeningen van de Italiaanse kunstenaar Remigio Cantagalina die in 1612, mogelijks op uitnodiging van Alexandre de Bournonville, in Temse verbleef (12). Beide tekeningen tonen de achterzijde van het complex en bieden aldus een blik op de bijgebouwen

Twee tekeningen
(1612) van de
brouwerij Sint-Anna
door Remigio
Cantagalina
(foto K.M.S.K.
Brussel)

die tegen de achtergevel van het "grote huys" staan aangebouwd, en die ook alle hetzij gedeeltelijk bewaard bleven, hetzij in fundering tijdens de opgravingen werden blootgelegd.

Een opvallende bijzonderheid is dat nergens iets te bespeuren valt dat als een watermolen geïnterpreteerd kan worden; integendeel, op de plaats waar 4 jaar later de watermolen door A. de Bournonville zou worden gebouwd, zien we enkel een trap die vanop het erf naar de Vliet afdaalt. Op één tekening is onderaan de trap een figuur afgebeeld en een kleine roeiboot op de Vliet zelf: een verwijzing wellicht naar het Backersveer dat vanop deze plaats de Schelde schuin overstak naar het "Sas", gelegen tegenover de markt op de Scheldekaai.

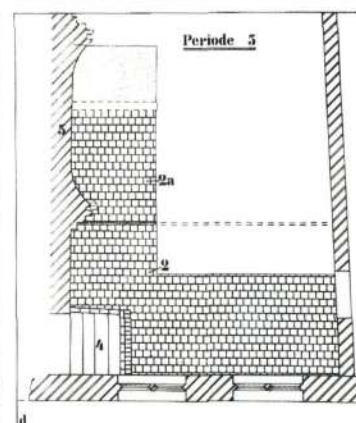
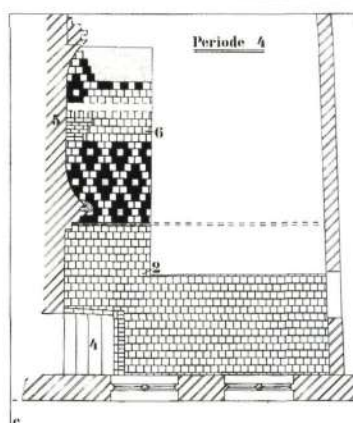
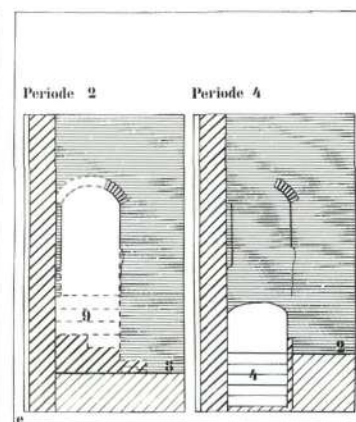
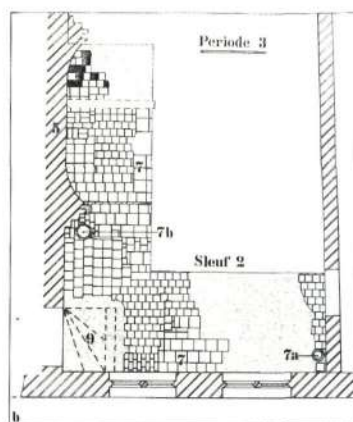
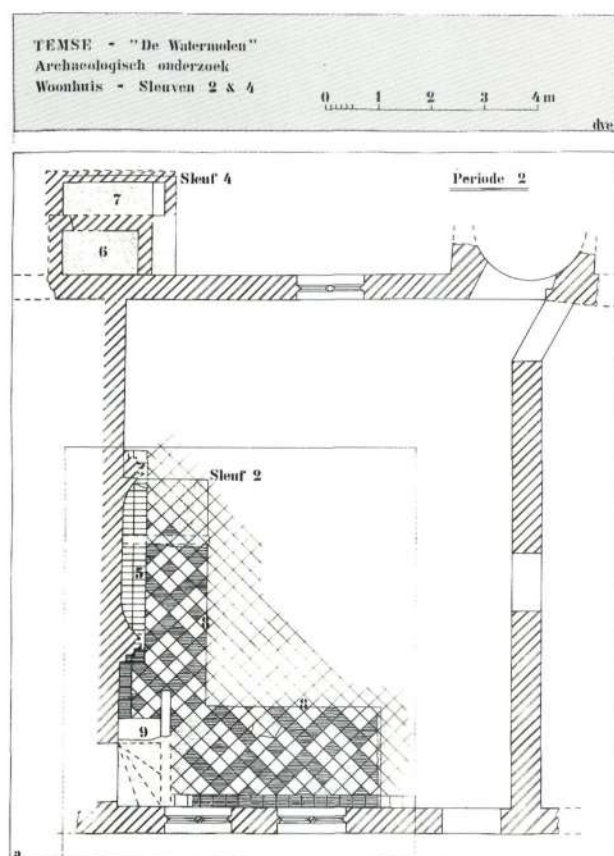
HET "GROOT HUYS" TUSSEN 1577 EN 1639

Bij Cantagalina staan twee schoorstenen aangeduid. De ene behoort tot de tegen de middenmuur aangebouwde haard, waarvan we de sporen in *huis 1* reeds vermeldde; de tweede haard werd teruggevonden in

de opgraving in *huis 2*, tegen de zijgevel aangebouwd. In deze periode (de haard behoort wellicht reeds tot periode 1b, maar de behouden gedeelten van de vloer uit periode 2 lieten we overal intact) bestaat de haardvloer uit een laag bakstenen (24 x 12 x 6 cm). Van de 3 meter brede haard bleef van de (grotendeels verdwenen) schoorsteenwangen enkel de bakstenen kern bewaard, gemetseld op een zandstenen sokkel. Ook de verdwenen sierelementen waren waarschijnlijk in zandsteen.

Resten van de
haard, haardvloer
en tegelvloer uit
eind 16de eeuw
in huis 2;
achteraan, de aan-
zet van de trap naar
het aanpalende
huis, daarboven de
latere trap naar de
kelder van dat huis.
(eigen foto)

Opgravingsplan van
huis 2 (a tot d) en
de doorgang naar
huis 9 (e)
(eigen tekening)

Bij de haard sluit een mooie tegelvloer aan, bestaande uit grote (24 x 24 x 4,5 cm), geel of bruin geglaazuurde tegels, en uitgevoerd in een aaneensluitend ruitpatroon. Deze vloer, waarvan de randen langs de muur enkel in buine tegels zijn gelegd, ligt op niveau 9,36 dus 14 cm boven de vloerfundering van de oorspronkelijke vloer.

In de hoek met de straatgevel werd, bovenop de tegelvloer en dus waarschijnlijk iets later, een bakstenen trap gebouwd die toegang gaf tot het aanpalende huis dat toen aan het complex werd toegevoegd. In de gemene muur werden sporen teruggevonden van deze deuropening met segmentboog.

DE BIJGEBOUWEN

Net zoals in de middeleeuwen, was er in de 16de-17de eeuw nog geen scheiding tussen wonen en werken; ambachten werden veelal uitgeoefend in en rond het woonhuis. Brandgevaarlijke bedrijven waren niet in het huis zelf gevestigd, maar op het achtererf (13). Zo kunnen we veronderstellen dat de eigenlijke brouwerij in het huis Sint-Anna zich althans gedeeltelijk in de bijgebouwen bevond, die

tegen de achtergevel werden aangebouwd.

Gebouwen zoals schuren en stallen - en zeker de rosmolen - waren losse bouwsels op het achtererf; het panhuis echter, waar het eigenlijke brouwen plaats vond, valt misschien te situeren in het grootste van de tegen het huis aangebouwde ruimtes.

Het hoogste van de bijgebouwen is een vierkante traptoren die op zolderniveau in het huis is ingewerkt onder de vorm van een schijndakkapel.

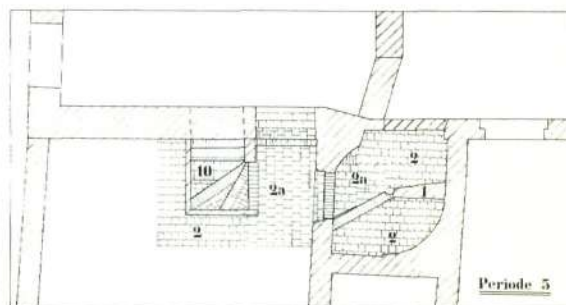
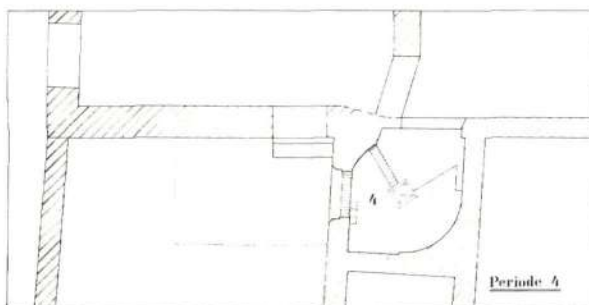
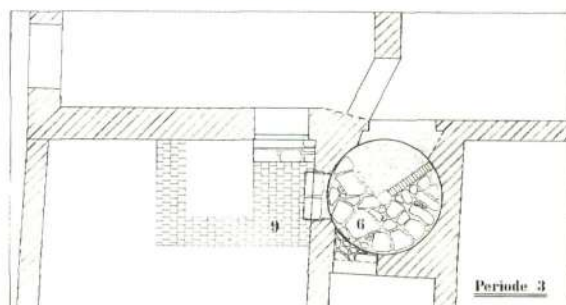
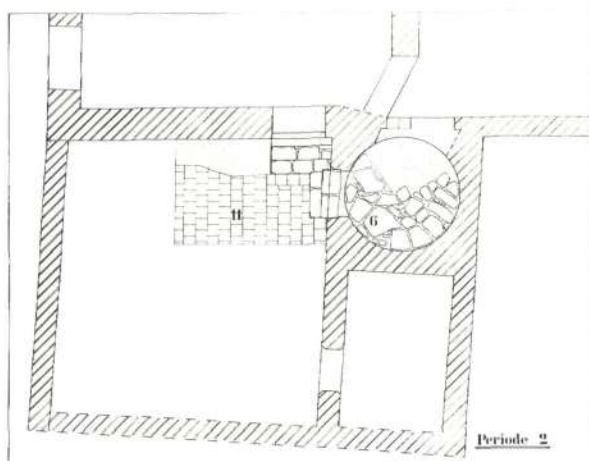
In grondplan is goed duidelijk dat de traptoren een onhandige latere toevoeging is bij de huizen 1 en 2, wat ook blijkt uit de manier waarop hij in de achtergevel van het "groot huys" is ingewerkt: op gelijkvloers- en verdiepningsniveau werd een deel van de tussenmuur tussen de twee huizen weggebroken, en met een houten latei een verbindingsdeur gecreëerd, waardoor de toegang mogelijk werd tot de traptoren, die immers precies tegen de scheiding van beide huizen was aangebouwd.

De binnenruimte van het torentje is cirkelvormig afgewerkt, en vanuit huis 2 bereikbaar; hier bevindt zich ook de toegang tot de kelder onder huis 1. De oudste vloer in de toren bestaat uit zandstenen platen en ligt op ongeveer hetzelfde niveau als de tegelvloer in huis 2. De oorspronkelijke spiltrap is

► De traptoren uit ca. 1577, na de slooping van de zeer bouwvallige resten van de andere bijgebouwen. (eigen foto)

►► De oudste, zandstenen vloer in de traptoren. (eigen foto)

Opgravingsplannen van de bijgebouwen. (eigen tekening)

volledig verdwenen, maar een zandstenen achthoekige spil met aanzet van een trede, die in en opvullingslag in het huis werd gevonden, behoort waarschijnlijk tot deze eerste spiltrap.

Vanuit de traptoren leiden twee zandstenen treden omlaag naar de oudste vloer in het naastliggende lokaal. Deze vloer bevindt zich op niveau T.A.W. 8,78 en bestaat uit rode, niet-geglazuurde tegels (22 x 22 x 3 cm). Vanuit dit lokaal leiden drie zandstenen treden omhoog naar *huis 1*.

Een derde deuropening gaf toegang tot een kleiner bijgebouw, gebouwd in het verlengde van de traptoren, maar iets lager uitgebouwd: het zadeldak reikt

tot onder de vensteropening van de zolderverdieping van de traptoren.

De achtergevels van *lokale* 5 en 6 waren bij verbouwingen nagenoeg volledig verdwenen, maar werden in fundering teruggevonden. Wel bewaard was het lessenaarsdak van *lokaal* 6. Bij de huidige verbouwingen werd dit lokaal in een erg sobere versie gereconstrueerd.

Op één van Cantagalina's tekeningen staat nog een tweede torenachtig gebouwtje afgebeeld, gebouwd op de scheiding tussen het "*groot huys*" en het aanpalende huis. Uit het onderzoek op deze plaats bleek dat dit gebouwtje een uitgebouwde latrine was, die

tegen het aanpalende huis was gebouwd. Van de stortkoker van de latrine bleven slechts enkele baksteenlagen bewaard; de onderliggende beerput heeft schuine wanden die met baksteen zijn afgewerkt. Bovenop de bakstenen "vloer" die op de bodem van de beerput werd aangetroffen, bevond zich een rijke oogst aan archeologisch materiaal, dat echter in een volgende periode thuishoort.

VAN BROUWERIJ TOT WOONHUIS: 1639-1657 (periode 3)

Gedurende de oorlog tussen Spanje en de Noordelijke Nederlanden die zich in 1577 in de Unie van Utrecht hadden afgescheiden, lag ook Temse in betwist gebied. De heer van Temse, Alexander de Bournonville, werd verdacht van sympathie met de opstandelingen en sloeg op de vlucht, terwijl zijn bezittingen werden geconfiscieerd. Tijdens de belegering van de burcht van Temse door de Hollands-Franse coalitie werd ook de watermolen zwaar beschadigd. Zo zien we dat de pachter van de watermolen in 1639 voor de schepenbank van Temse verklaart dat door oorlogsschade de woning in het molenhuis niet meer bewoonbaar was, en hij nu een vierde deel van het huis "*Backersveir*" huurt. Dat huis moest zelf ook hersteld worden, voornamelijk het dak dat met "*caelriet*" werd gedekt (14). Deze toestand is overigens afgebeeld in Sanderus' *Flandria Illustrata*.

Na de herstellingen, waarvan diverse rekeningen uit 1639-1640 bekend zijn (15), werd het "*groot huys*" verpacht aan verschillende personen, die er elk één of meerdere kamers bewoonden. Het is duidelijk dat het gebouw intussen een andere bestemming had gekregen; na 1625 wordt er niet meer gerept over een brouwerij, alhoewel de namen Backersveer en Sint-Anna nog steeds gebruikt worden, de laatste zeker nog tot in 1703 (16).

Jerome Smet vermeldt in het relaas van zijn archiefonderzoek verschillende huurcontracten - het oudste dateert van 27 november 1640 - van verpachting van gedeelten van het '*groot huys*'. Soms gaat het om enkele kamers, een andere keer om één kamer met een kelder of een zolder. Hij citeert als voorbeeld een contract, afgesloten met ene Hans Smet Cole, een schipper van Temse. Deze huurde de nederkamer uit het Groot Huys van Backersveir met de kelder die daarbij hoorde, evenals een tweede vertrek achter de nederkamer. Hierbij was hij echter wel verplicht aan de andere bewoners doorgang te verle-

nen "... om hun gevoeg te gaan maecken t'allen tijde op een heimelijckheid of secreteet dat men verstaet te maecken achter buyten op een besloten plaets" (17).

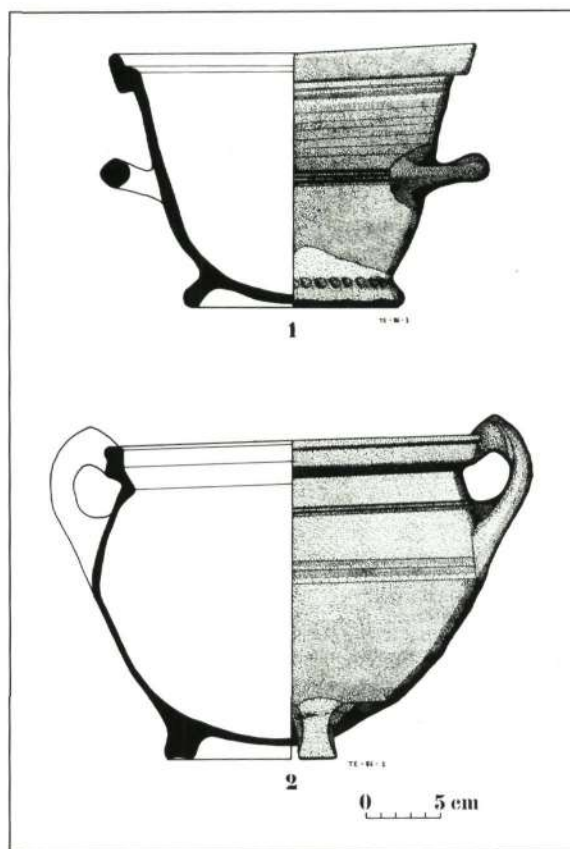
In het woonhuis vinden we effectief verbouwingen die duiden op een andere bestemming en nieuwe indeling van de beschikbare ruimtes: *huis 2* wordt door het optrekken van een tussenmuur verdeeld in een gang en een woonruimte (2a-b). Bij deze bouwphase hoort eveneens een nieuwe tegelvloer bestaande uit rode niet-geglazuurde tegels van verschillende formaten: 24 x 24 x 3 cm, 22 x 22 x 3 cm, 17 x 17 x 2 cm en 14 x 14 x 1,5 cm. In de hardvloer bevinden zich eveneens enkele zwarte tegels. De heterogene samenstelling van de vloer verwijst mogelijks naar de herstellingen van het huis in 1639-1640; in ieder geval overdekt de tegelvloer de fundering van de tussenmuur, zodat de vloer en het ontstaan van de gang als gelijktijdig kunnen beschouwd worden. Links van de haard troffen we, ingewerkt in de vloer, een vuur- of aspot. Dergelijke vuurpotten vinden we meestal terug in de hardvloer zelf, doch ook zoals hier vlak naast de haard. 's Nachts werden de resten van het haardvuur hierin gedeponeerd en werd de pot afgesloten met een stenen of aarden deksel. Het gaat meestal om eenvoudig gebruiksaardewerk dat op deze manier gerecupereerd werd in een nieuwe functie. Het exemplaar uit Temse is een kleine voorraadpot met dekselgeul en 2 horizontale handvatten, uitgevoerd in rood aardewerk, overdekt met een bruingroene loodglazuur. Aanverwante potten werden hoofdzakelijk in 18de-eeuwse contexten gevonden (18), maar het gaat hier meestal om bloempotten met een iets afwijkende vorm.

Was de aspot een vertrouwde vondst, minder gewoon was toch de ontdekking van een tweede in de vloer ingegraven pot, ditmaal in de hoek met de muur die de gang afsluit. Ditmaal gaat het om een *grape* of kookpot met 2 verticale handvatten en een bolle bodem op drie pootjes. De pot, uitgevoerd in

Tegelvloer in het
groot huys uit
ca. 1639.
Links van de haard
de in de vloer
ingewerkte aspot.
(eigen foto)

Vorraadpot en
kookpot, ingewerkt
in de tegelvloer uit
1639-40.
(eigen tekening)

rood aardewerk, is aan de binnenzijde volledig en aan de buitenzijde enkel op rand en schouder bedekt met een groene loodglazuur: de bodem van dergelijke kookpotten werd haast nooit geglazuurd, daar de pot rechtstreeks in het vuur werd gezet waardoor glazuur op de bodem en pootjes toch zou barsten. Grapen zijn een vertrouwd onderdeel van het gebruiks-aardewerk van de 13de tot de 19de eeuw, wanneer, samen met de keukenformuizen, metalen potten met vlakke bodem hun intrede doen in de huishoudens. Welke nieuwe functie deze in de vloer ingewerkte kookpot heeft gehad is echter niet duidelijk.

In de traptoren zien we in deze periode enkele veranderingen: een bakstenen aanzet van de spiltrap duidt misschien op een herstelling, tenzij het in feite gaat om de fundering van de oorspronkelijke zandstenen trap. Wel uit periode 3 stamt met zekerheid een nieuwe verbinding tussen de traptoren en het lokaal in het verlengde ervan.

In het andere bijgebouw wordt in dezelfde periode een nieuwe vloer gelegd in rode tegels (14 x 14 x 1,5 cm), ongeveer 39 cm boven de oudste vloer, waardoor de onderste treden van de twee trappen die naar het lokaal leiden, onder de nieuwe vloer verdwenen.

VERDERE VERBOUWINGEN: 1657 - 1787 (periode 4)

In deze periode wordt de verdeling in *huis 2* nog verder doorgevoerd. In het westelijke, aan de straat gelegen gedeelte wordt, 20 cm boven de oude een nieuwe vloer gelegd, bestaande uit in gewoon verband gelegde rode tegels (14 x 14 x 1,5 cm).

In datzelfde westelijk gedeelte wordt de vroegere trap vervangen door een nieuwe trapconstructie die nu omlaag leidt naar de kelder onder het aanpalende huis. De vroegere deuropening wordt dichtgemetseld en vervangen door een met korfboog overdekte kelderingang.

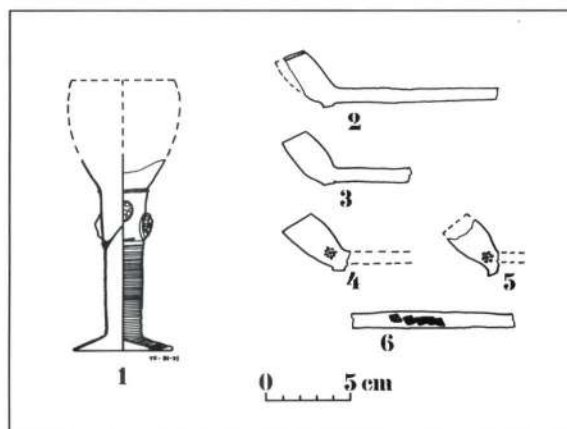
In het oostelijk gedeelte van *huis 2*, dat waarschijnlijk door een houten wand van het voorste deel was gescheiden, ligt de vloer iets lager en bestaat er uit rode tegels waarin met zwarte tegels kruisvormige motieven zijn ingelegd. In de haard wordt de brandplaats aangeduid door een vloertje in bakstenen (16 x 8 x 4 cm).

Ook in de traptoren zien we in deze periode wijzigingen: in ieder geval de aanzet, misschien wel de gehele spiltrap, wordt vervangen; de spil rust nu op een geprofileerd stuk zandsteen, duidelijk hergebruikmateriaal. De fundering van de eerste trede is in baksteen (16 x 8 x 4 cm). Van de bijbehorende vloer in rode tegels werden slechts enkele tegels teruggevonden nabij de deuropening naar *lokaal 6*. De zandstenen treden naar dit lokaal worden vervangen door treden in baksteen. De voorheen cirkelvormige binnenruimte van de traptoren krijgt bij deze verbouwing meer rechte wanden, waarbij de deuropening naar *lokaal 5* wordt dichtgemetseld.

Een koperen oordje (of dubbele duit) dat onder de zandstenen basis van de spiltrap werd gevonden, draagt op de keerzijde het gekroonde wapen van Zeeland en de datum 1657. Dergelijke muntjes werden geslagen van 1601 tot 1669 door de Muntkamer van Zeeland (19). Door deze vondst kunnen we de verbouwingen in periode 4 ten vroegste dateren in 1657.

In de tweede helft van de 17de eeuw dateren we eveneens het archeologisch materiaal dat in de nabijgelegen beerput werd aangetroffen. De gebruiksvoorwerpen uit deze - zoals gewoonlijk ook als afvalput gebruikte - beerput omvatten verschillende categorieën: pijpen, glas, sierschotels in majolica en faïence, en vaatwerk in wit en rood aardewerk met loodglazuur.

Glazen roemer en
pijpen uit de beer-
put. Tweede helft
17de eeuw.
(eigen tekening)

Van de vijf teruggevonden pijpekoppen behoren er drie tot het zogenaamde klokvormig type, dat in gebruik was van 1635 tot 1690. De eerste draagt als enige versiering een radering aan de rand van de kop, de tweede bleef onversierd, terwijl de derde aan weerszijden versierd is met een gestilleerde zesbladige Tudorroos, uitgevoerd in reliëfpunten rond een centraal punt (20). De twee overige pijpekoppen behoren tot het trechtervormige type (1680-1800) en zijn versierd met vierbladige Tudorrozen met langwerpige schutblaadjes (21).

Deze gestyleerde roosjes zijn een typisch 17de-eeuwse versiering, overgenomen van Engelse pijpe- makers. Op geen enkele pijpekop werd een hielmerk aangetroffen, zodat nadere gegevens over de makers van deze pijpen ontbreken.

Een ander typisch 17de-eeuws motief vinden we op één steel, waar vijf Franse lelies zijn ingestempeld. Deze versiering komt reeds voor in de 17de eeuw en

bleef gedurende lange tijd in gebruik (22).

Het enige glazen voorwerp uit de beerput is een roemer in groen "waldglas". Een eerste opvallend kenmerk zijn de opnieuw typisch 17de-eeuwse braamnoppen op de stam, die ontstonden doordat in een glasdruppel die op de wand werd aangebracht, met een stekelig vormpje indrukken werden gemaakt, waardoor de nop de vorm kreeg van een braambes of framboos. De roemer ontstond als vorm in het begin van de 17de eeuw uit de vroegere "berkemeier"; het onderste, cilindrische gedeelte van deze midden 16de eeuw ontstane drinkbekers ontwikkelt zich dan tot een stam, waarop braamnoppen worden geplaatst; rond de voet wordt een glasdraad gewonden; aanvankelijk blijft deze voet vrij laag, maar naar het einde van de 17de eeuw wordt, zoals in ons exemplaar, de voet steeds hoger en de stam korter (23). De vormkenmerken van onze roemer dateren deze dus eind 17de eeuw, wat ons toelaat de cuppa als eivormig te reconstrueren.

In de beerput werden, naast het gewone gebruiks- aardewerk, drie sierschotels of -borden aangetroffen. Twee ervan zijn in majolica, wat betekent dat enkel de binnenzijde werd bedekt met (witte) tinglazuur waarop een beschildering werd aangebracht, waarna de gehele schotel dus ook de achterzijde met een kleurloos loodglazuur werd overdekt.

Een eerste schotel is helaas onvolledig. Wel onderscheiden we de in paarse verf uitgevoerde randversiering met gestyleerde ranken. De afbeelding op de spiegel bleef enkel beperkt tot gedeelten van een figuur, die we misschien kunnen identificeren als of

1 2 3

1.
Fragment van
schotel in majolica,
17de eeuw;

2.
Majolica-bord met
ruiterfiguur, tweede
helft 17de eeuw;

3.
Faience-bord,
eind 17de eeuw.
(eigen foto's)

vergelijken met een gekende 17de-eeuwse voorstelling van een wandelende man, links en rechts geflankeerd door, zoals hier, getamponeerde voorstellingen van bomen (24). De figuur is echter te fragmentarisch om een oordeel te kunnen vellen. De vorm van de schotel is in ieder geval 17de-eeuws (25).

Het tweede voorwerp in majolica is een bord met op de spiegel een mooi uitgewerkte afbeelding van een ruiterfiguur in paarse en gele verf. Opnieuw vinden we hier aanduidingen voor een datering in de 17de eeuw. De vorm van het bord is analoog aan die van de zojuist besproken schotel; het "*zwevende grondje*" waarop de figuur rust is een element dat pas vanaf 1620 in majolica wordt toegepast (26). De ruiterfiguur zelf is een vertrouwd beeld in de 17de-eeuwse burgerlijke kunst: niet alleen kende het ruiterportret een - weliswaar bescheiden - succes in de burgerlijke schilderkunst, maar vooral op de beschilderde tegels uit deze periode zijn ridders en ruiters een zeer geliefd thema. De ruiterfiguur op het bord vertoont vooral een zeer grote gelijkenis, inclusief de kledij van de ruiter, met deze op tegels uit de tweede helft van de 17de eeuw (27).

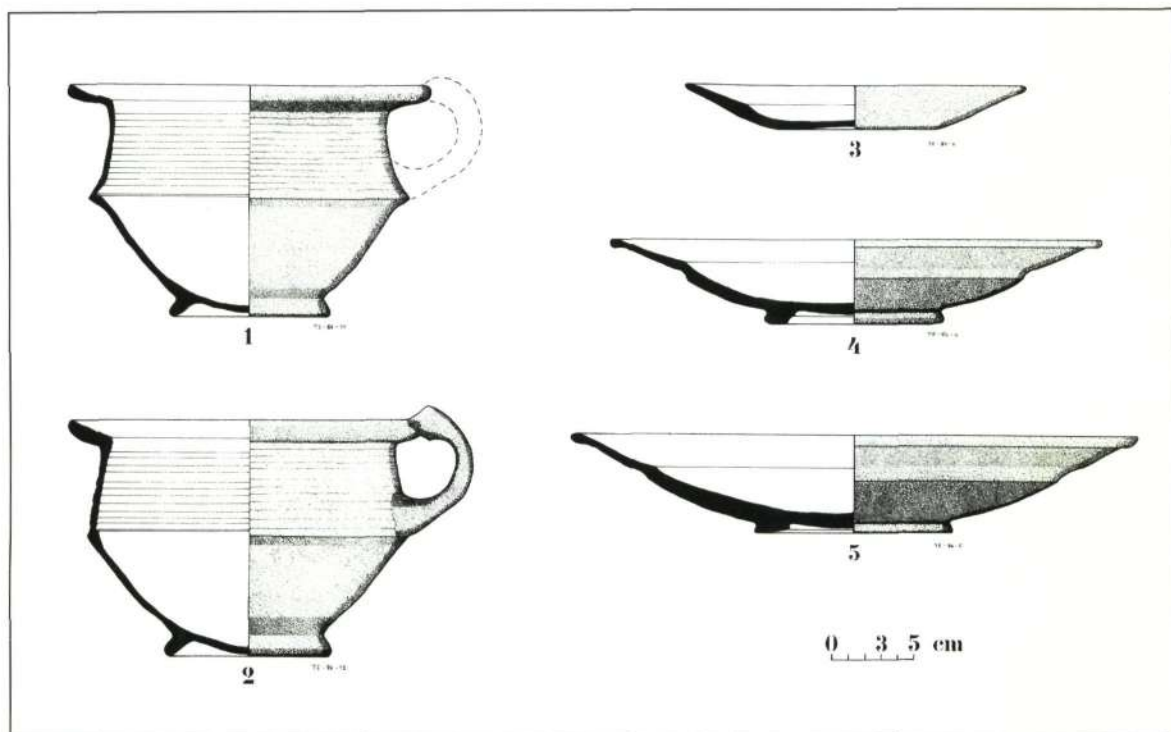
Een derde, kleiner bord is in faïence, en dus volledig met wit tinglazuur bedekt. Zoals bij de eerte schotel is de afbeelding op de spiegel onvolledig, en dus moeilijk te interpreteren. Wellicht kunnen we toch

een parallel trekken met een eind 17de-eeuwse schotel uit Friesland, waarop een gekroond mannenportret, vervolledigd met de letters KW die de afgebeelde persoon identificeren als de Engelse vorst William (28). Ook op steengoed kruiken en bekers uit het Duitse Westerwald komen vanaf eind 17de eeuw monogrammen van Engelse vorsten voor, waarvan de oudste verwijzen naar William III (1689-1702) (29).

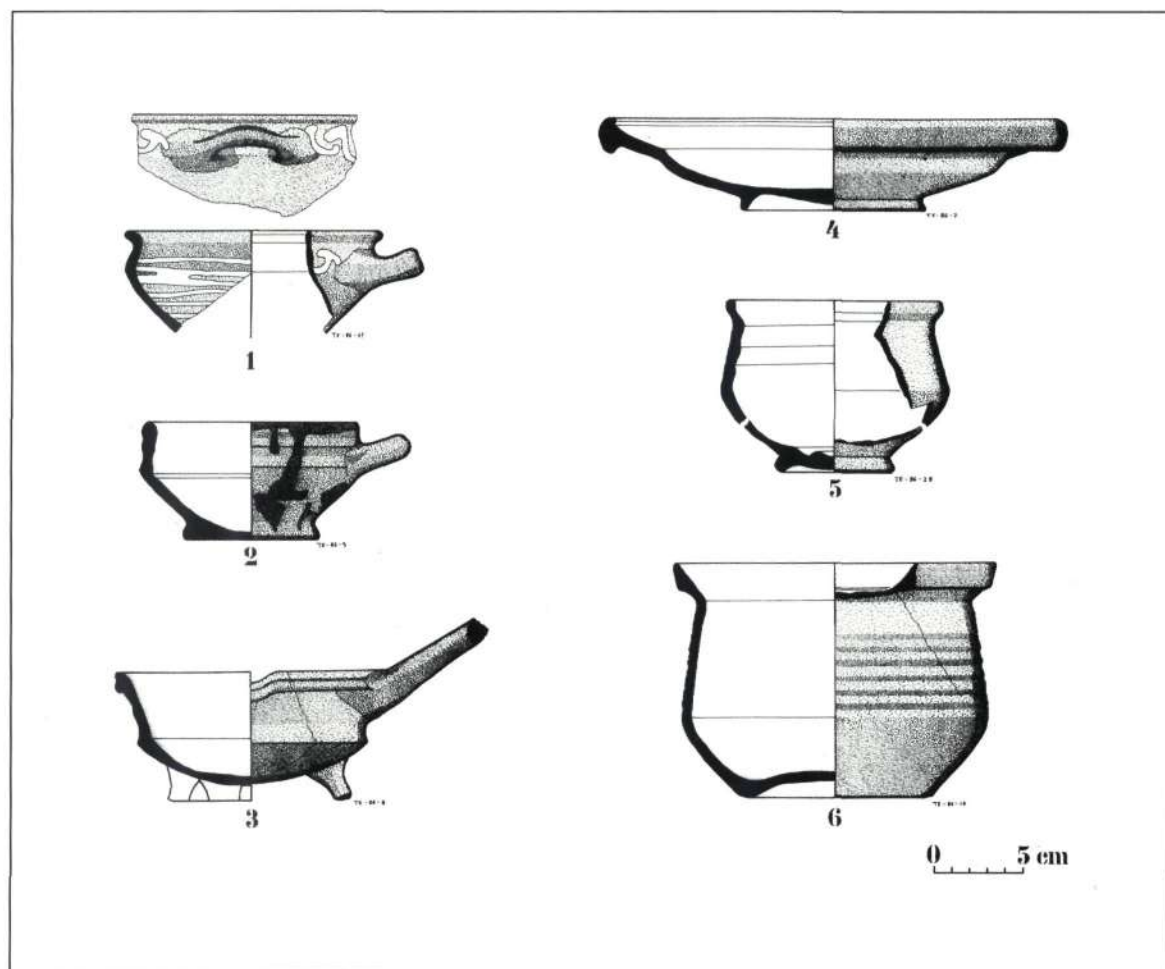
Twee kamerpotten die eveneens in de beerput terechtkwamen, zijn uitgevoerd in wit aardewerk; één is binnen en buiten bedekt met gele loodglazuur, de andere heeft binnenin gele, aan de buitenzijde echter groene loodglazuur. Dergelijk witbakkend aardewerk was hier reeds populair vanaf de 16de eeuw en werd hetzij ingevoerd, hetzij lokaal vervaardigd uit klei die werd ingevoerd uit ondermeer het Maasland en de streek rond Doornik, waar reeds lang witbakkende klei werd gedolven. De vormtaal van dit aardewerk is zeer verscheiden en is dikwijls een echo van vormen in rood aardewerk. Een met ons exemplaar vergelijkbare kamerpot, eveneens groen en geel geglazuurd, werd in Brugge opgegraven en daar in de 17de eeuw gedateerd (30).

Beide kamerpotten vertonen vormkenmerken die we ook frequent aantreffen bij het gebruiksaardewerk in roodbakkende klei uit de 16de tot de 18de eeuw:

Kamerpotten in wit aardewerk (1-2) en borden in faïence (3) en majolica (4-5). (eigen tekening)

Eet-, drink- en
kookgerei in rood
aardewerk.
17de eeuw.
(eigen tekening)

een steile, al dan niet ingesnoerde wand, waarvan de overgang naar de bolle bodem dikwijls geaccentueerd wordt door een scherpe ribbel (31). Dit vormkenmerk is ook typerend voor een deel van het rode aardewerk dat in de beerput van huis Sint-Anna werd gevonden.

Tot het eet- en drinkgerei behoren in deze groep een bord en enkele kommetjes. Het bord is qua algemene vorm, op de zware rand na, een afspiegeling van majolica-borden en schotels uit de 17de eeuw; de rand vonden we terug op een bord uit Maaseik, daar gedateerd in de 17de- 18de eeuw (32).

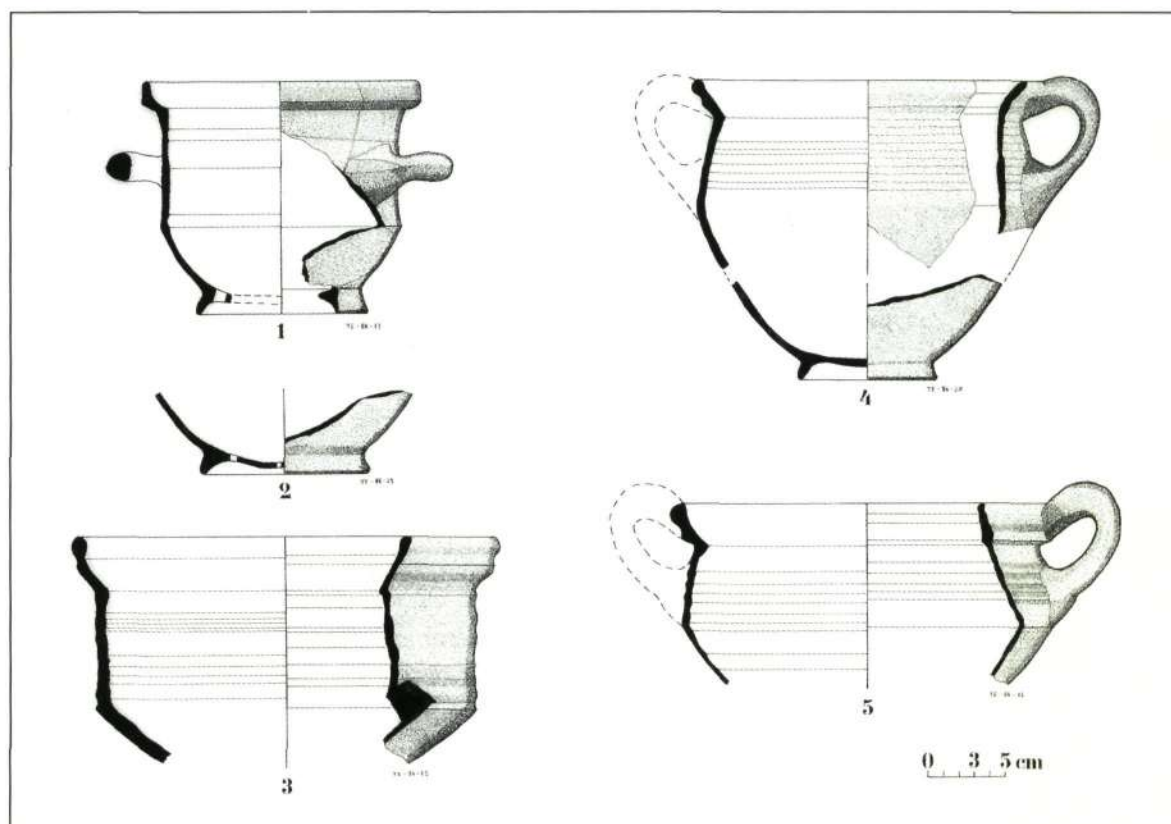
Een met slibbeschildering opgesierd papkommetje behoort tot een in de 16de-18de eeuw populair type dat zich onderscheidt door een S-vormig profiel met een eenvoudige rand (33). De binnen en buiten aangebrachte slibversiering is uitgevoerd in witbakken-de klei die onder het loodglazuur een gele tint krijgt. Op dergelijke wijze versierde papkommetjes komen voor vanaf de 16de eeuw en vertonen meestal, zoals hier, zeer eenvoudige lijn- en krulornamenten.

Een tweede papkommetje is zoals het voorgaande van een type dat in de 16de-18de eeuw wijd verspreid was (34). Enkel de binnenzijde van het kommetje werd geglazuurd, waarbij wel enkele morsvlekken op de buitenzijde terecht kwamen.

Voor het derde kommetje dat voorzien is van een kleine gietlip in de rand, vonden we geen direct vergelijkingsmateriaal. Wellicht moet de (onvolledig teruggevonden) vorm vervolledigd worden met een handvat, zodat we dit recipiënt eerder als een (melk)kannetje kunnen interpreteren.

Een tweede categorie in het rode aardewerk is het kookgerei, waartoe onder meer een fraai steelpannetje op drie pootjes behoort. De "panne" was eeuwenlang een vertrouwd voorwerp in de keuken en kende daarbij nauwelijks veranderingen. Het hier vertegenwoordigde type met schenkclip en vlakke steel met omgeslagen rand, lichtjes uitstaande wand en scherpe ribbel op de overgang van wand naar bolle bodem vinden we in talrijke 16-17de-eeuwse vindplaatsen (35).

Kook-, voorraad- en
bloempotten in rood
aardewerk.
17de eeuw.
(eigen tekening)

Tot het kookgerei behoort eveneens een grape of kookpot, groen geglazuurd en van hetzelfde type als de grape die in het woonhuis als vloerpot werd aangetroffen. Een gelijkaardige, maar gezien de standring en de afwezigheid van roetsporen, geen kook- maar een voorraadpot, is nagenoeg volledig met loodglazuur bedekt. Naar vorm vergelijkbare grappen vonden we in Maaseik en Brugge (36).

Ook een voorraadpot is waarschijnlijk een grote kom met dekselgeul, volledig met loodglazuur bedekt, en van een type dat eveneens in Gent werd opgegraven (37); uit Brugge komen hengselpotten met een gelijkaardige vorm (38).

Hekensluiters in deze reeks zijn twee niet-geglazuurde voorwerpen, een bodemfragment en een meer volledig teruggevonden bloempot met horizontale handvatten, die zoals andere voorbeelden uit de beerput opnieuw de scherpe overgang van wand naar bolle bodem vertoont.

DE LAATSTE VERBOUWINGEN: 1787 EN LATER

In 1783 werd de burcht van Temse gesloopt en vervangen door een kasteel; deze bouwwerken werden

uitgevoerd door de toenmalige eigenaar, Joseph de Crumpipen, kanselier van Brabant. Diezelfde eigenaar was ook verantwoordelijk voor verbouwingen aan het woonhuis in 1787 (39). Uit deze tijd (periode 5) dateren waarschijnlijk de huidige dakconstructie, evenals de moerbalken met niet-geprofileerde balksleutels.

In *huis 2* wordt in deze periode een nieuwe rode tegelvloer gelegd in het oostelijk gedeelte; de uit de vorige periode daterende verdeling met een houten wand bleef bestaan. In de bijgebouwen zien we ingrijpende veranderingen die veroorzaakt werden door een wijziging van het circulatiepatroon tussen de verschillende gebouwen. In de traptoren werd de oude trap die naar de kelder leidde, gesupprimeerd en worden de beide doorgangen dichtgemetseld.

De deuropening die vanuit de gang in *huis 2* tot de binnenkoer toegang geeft, werd waarschijnlijk pas in deze periode aangebracht. De vroegere spiltrap in de traptoren werd vervangen door de huidige houten trap met achtkantige spil. Bij deze verbouwing hoort ook een nieuwe vloer in rode tegels (14 x 14 x 1,5 cm), die in een latere fase gedeeltelijk vervangen werd door tegels van een iets groter formaat (16 x 16 x 2 cm). Dezelfde twee vloeren vinden we eveneens in

het naastliggende lokaal, waar een trap werd uitgegraven die leidt naar de kelder onder *huis 1*.

In de 19de eeuw (periode 6) werd de verdeling van *huis 2* opnieuw gewijzigd: er kwam een nieuwe scheidingswand ten oosten van de oude haard, die zelf wordt afgebroken en vervangen door een kleine schouw, waarvan enkel de onderste baksteenlagen bewaard bleven. Ten oosten van de nieuwe scheidingswand bracht men een bakstenen vloer aan. In het westelijk gedeelte is de vloer uit deze periode niet bewaard gebleven. Voor wat de bijgebouwen betreft, vermelden we in deze periode de aanbouw van *lokaal 7*; het is eveneens mogelijk dat het bovenste gedeelte van de traptoren en van *lokaal 5* in deze periode werd herbouwd.

Vanaf 1904 werd het volledige complex bewoond door Louis De Vree-Van Cotthem, die er het hotel *De Watermolen* uitbaatte. Dit hotel werd, vooral tijdens de uitbating door zijn kinderen, druk bezocht door toeristen die per stoomboot uit Antwerpen en Hamme werden aangevoerd. Het hotel-restaurant bleef populair, tot door een zware overstroming in 1973 de inboedel totaal vernield werd en er een einde kwam aan de uitbating.

Bij de uitbouw van het hotel (periode 7) hadden - het liet zich reeds raden - hoofdzakelijk negatieve ingrepen plaats. In *huis 1* werd de tussenmuur op de gelijkvloerse verdieping gesloopt, in *huis 2* werd nog maar eens een nieuwe verdeling aangebracht; hiertoe werd de 19de-eeuwse schouw afgebroken en in het westelijk gedeelte (2a) vervangen. Het aanpalende huis behoort blijkbaar niet meer tot het complex: de toegang wordt dichtgemetseld, de keldertrap opgevuld en overdekt met een nieuwe vloer.

De verandering tot hotel-restaurant had echter vooral voor de bijgebouwen dramatische gevolgen: op het gelijkvloerse niveau verdwijnt nagenoeg elk spoor van deze gebouwtjes. In de traptoren worden een muur en het onderste gedeelte van de spiltrap gesloopt, *lokaal 6* "verdwijnt", in de lokalen 5 en 7 worden toiletten ingericht waarbij opnieuw oude muren moeten sneuvelen. Tot overmaat van ramp wordt de binnenkoer volledig dichtgebouwd, zodat de oude gebouwen tot één amorf geheel samensmelten, dat nauwelijks wordt opgefleurd door een nepantieke zijgevel langs de Wilfordkaai. Enkel de verdiepingen van de bijgebouwen bleven gespaard en dobberen hulpeloos op de beton-zee die het historische site heeft overspoeld.

In 1980 werd het pand aangekocht door het gemeentebestuur van Temse, dat dacht aan het inrichten van

een toeristisch informatiecentrum. In 1986 startten de werken: de recente bouwsels op de binnenkoer werden ten dele gesloopt en de oude bijgebouwen waar nodig in een sobere versie heropgebouwd of vervolledigd. Doordat het archeologisch onderzoek pas kon worden uitgevoerd toen de verbouwingswerken reeds aan de gang waren, betekenden de resultaten van het onderzoek uiteindelijk dat de oorspronkelijke verbouwingsplannen onuitvoerbaar bleken en dat een volledig nieuwe en herdachte aanpak noodzakelijk was.

Dit leidde echter tot grote administratieve en financiële problemen, die overigens nog altijd niet volledig lijken opgelost en waardoor een definitief restauratieproject nog steeds ontbreekt.

ORATIO PRO DOMO

Beweren dat een gedetailleerde en feitelijke kennis van de *bouw*geschiedenis van een monument een onontbeerlijke eerste stap is naar de restauratie, is jammer genoeg geen open deur intrappen.

Het bouwhistorisch onderzoek dat het restauratieontwerp moet vergezellen, beperkt zich nog te veel tot wat samengesprokkelde archivalische en historische gegevens, aangevuld met wat oppervlakkige observaties in het gebouw zelf.

De praktijk leert nochtans dat een selectief muurwerkonderzoek, gecombineerd met enkele strategisch gekozen proefopgravingen een schat aan gegevens kan opleveren. Het niet uitvoeren van dergelijk vooronderzoek betekent dat men twee unieke (= eenmalige) kansen onbenut laat.

Vooreerst kan in dat geval de restauratie de vernietiging betekenen van archeologisch archief - zowel boven- als ondergronds - dat een verhelderend licht kan werpen op de geschiedenis van het gebouw. Bovendien worden bij een archeologisch onderzoek niet zelden sporen of resten aangetroffen van bewonings- of bouwfazen die ouder zijn dan het te restaureren gebouw en die bij restauratie voorgoed verdwijnen. De vergelijking met een uniek historisch boekwerk waaruit elke lezer een blad zou uitscheuren en vernietigen, werd reeds vroeger gemaakt, maar geeft een adequaat beeld van de kwantiteit en kwaliteit van het - voornamelijk - stadsarcheologische archief dat dagelijks wordt geconsumeerd. Enkel een vooronderzoek kan deze, dikwijls onvermijdelijke vernietiging enigszins compenseren door een degelijke studie, documentatie en recuperatie van historische gegevens en materiële getuigen.

In de tweede plaats kan er niet genoeg op gewezen worden dat een goed vooronderzoek de taak van ontwerper en controlerende instanties aanzienlijk verlicht. Niet alleen betekent een betere kennis van de innerlijke logica die elk gebouw nu eenmaal bezit, dat interpretatie van ogenschijnlijke anomalieën en soms bizarre sporen in het gebouw gemakkelijker wordt, maar bovendien kunnen soms pijnlijke verrassingen worden vermeden, die nu maar al te dikwijls met de mantel der liefde worden toege-dekt.

We kunnen dan ook best besluiten met een citaat uit onverdachte bron (40) dat, ondanks enkele gelukkige uitzonderingen en allerhande goede voornemens en beleidsintenties ten spijt, helaas nog altijd actueel is gebleven: *"Het samengaan van archeologie en monumentenzorg is in dit land en zeker in Vlaanderen geen vanzelfsprekende aangelegenheid"*.

VOETNOTEN

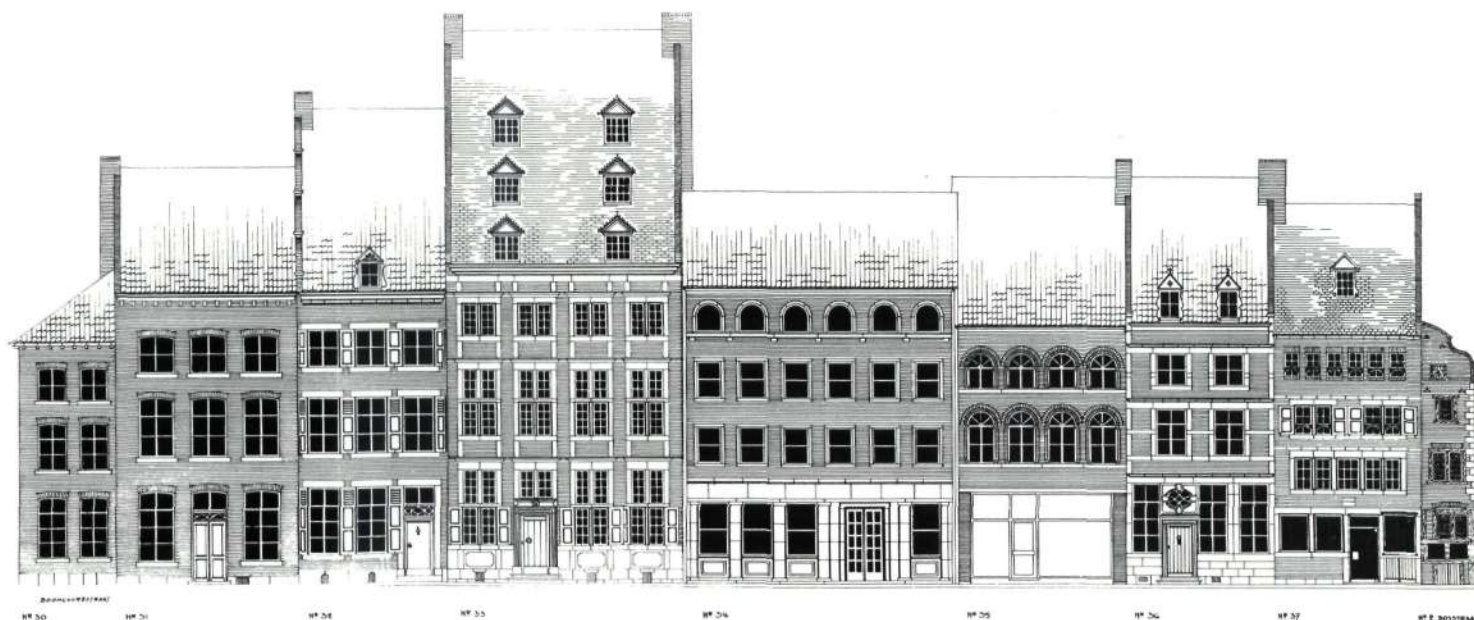
- (1) Van Eenhooge D., *De voormalige watermolen van Temse*, in *M&L*, jaargang 7, nr. 3, 1988, pp. 19-26
- (2) Smet J., *De watermolen van Temse*, in *driemaandelijkse informatieblad van het Gemeentebestuur van Temse*, nr. 14, juni 1980
Smet J., *Resultaat van het dossieronderzoek in verband met "De Watermolen"*, 1986, MS
- (3) Van Eenhooge D., o.c., p. 21
- (4) Stadsarchief Gent nr. 70/298. Penningkohieren Temse 1577
- (5) Rijksarchief Beveren. Kerkarchief Temse nr. 321
- (6) R.A.B. Oud archief Temse nr. 401, p. 20
- (7) R.A.B. Dossiers de Bourmonville nr. 61
- (8) Ibidem
- (9) R.A.B. Dossiers de Bourmonville nr. 22: een verrekentstaat over verrichtingen van 1597 tot 1618
- (10) R.A.B. Oud archief Temse nr. 405, pp. 55-57
- (11) Smet J., 1986
- (12) Over het verblijf van R. Cantagalina in de Lage Landen, zie: Fierens-Gevaert H., *Voyage inédit d'un artiste florentin du XVIIème siècle au beau pays de Flandres et de Wallonie*, in *Le Flambeau*, I, Bruxelles, 1923, p. 1-36
- (13) Zie het hoofdstuk *Wonen en werken*, in *Temse in de late middeleeuwen, Het Nederlands burgerinterieur 1400-1535*, Zwolle, 1980
- (14) R.A.B. Dossiers de Bourmonville nr. 22
- (15) Ibidem
- (16) Smet J., 1986
- (17) R.A.B. Dossiers de Bourmonville nr. 29
- (18) Vandenberghe S., *Het hof van Watervliet in de Oude Burg te Brugge*, Brugge, 1983, fig. 23, nr. 4.
Vandenberghe S., *Een 18de-eeuwse potten- en pijpenbakkerij te Bilzen*, in *Archeologia Belgica*, 258, Brussel, 1984, fig. 104, bovenaan rechts
- (19) Verkade P., *Muntboek bevattende de namen en afbeeldingen van munten, geslagen in de zeven voormalig Vereenigde Nederlandsche provincien*, Schiedam, 1848, p. 137, nr. 530
- (20) Vandenberghe S., 1983, p. 95, fig. 41: pijpen van het klok-vormige type met een anders uitgewerkte roos.
Laleman M.C., *De Sint-Pietersabdij te Gent*. Deel 2. Gent, 1985, p. 104, nr. A95: klokvormig type met identieke roos.
- (21) Laleman M.C., 1985, p. 104, nr. A108: trechtervormig type met identieke roos
- (22) Oost T., *Van nederzetting tot metropool*, Antwerpen, 1982, p. 86
- (23) Oost T., 1982, p. 114 en afb. 27, nr. 455d.
- (24) Heymans H., *Van put naar kluis*, Maaseik, 1989, p. 117 en p. 220, nr. 6.75; hij vermeldt soortgelijke figuren bij Hackspiel W., *Zum Haushaltgeschirr im 18. und 19. Jahrhundert*, in *Romerike Berge*, 1982, 2, p. 56, fig. 19 en bij Baart J.M., *Opgravingen aan de Oostenburgermiddenstraat*, in *Van VOC tot Werkspoor*, Utrecht, 1980, p. 100, fig. 14a
- (25) Korf D., *Nederlandse majolica*, Haarlem, 1981, p. 42, ill. 92C-E
- (26) Korf D., 1981, p. 33
- (27) Korf D., 1979, Tegels, Haarlem, p. 156, afb. 544-48
- (28) Korf D., 1981, p. 201, ill. 558
- (29) Reineking Von Bock G., *Steinzeug. Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln*, Band IV, Köln, 1986, p. 361, nr. 588
- (30) De Witte H., *Brugge onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987*, Brugge, 1987, p. 110, afb. 77
- (31) Laleman M.C., 1985, p. 91, nrs. A17-19 en p. 92, nrs. A26-29
Vandenberghe S., 1983, p. 100, nr. 5 en p. 101, nr. 11;
De Witte H., *De Brugse Brug. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Brugge, 1991, p. 220, nr. 6
Oost T., 1982, p. 105, nr. 278
Van Staeyen G. en Van Impe L., *Het archeologisch onderzoek in het kasteel de Renesse te Oostmalle*, in *Archeologia Belgica*, III-1987, fig. 5, nr. 3.
- (32) Heymans H., 1989, p. 109, nr. 2.56 en p. 113, nr. 6.24
- (33) Laleman M.C., 1985, p. 92, nrs. A22o, A25 en p. 114, nrs. B15-16
- (34) Heymans H., 1989, p. 101, nrs. 2.1-3
Laleman M.C., 1985, p. 114, nrs. B12-14
- (35) ter Molen J.R., *Huisraad van een molenaarsweduwe*, Amsterdam, 1987, p. 42, nr. 45
Carmiggelt A., *Uitgeput huisraad. Twee Groningse beerputten in historisch-archeologisch perspectief*, Groningen, 1987, p. 27, fig. 12
De Kleyn J., *Volksaardewerk in Nederland sedert de late Middeleeuwen*, Gent, 1986, p. 140
Heymans H., 1989, p. 105, nr. 2.33
- (36) Heymans H., 1989, p. 101, nr. 2.9;
Vandenberghe S., 1983, p. 104, nr. 38
- (37) Laleman M.C., 1985, p. 92, nr. A27
- (38) Vandenberghe S., 1983, p. 100, nr. 5
- (39) Smet J., 1980.
- (40) Laleman M.C., *Monumenten en archeologisch erfgoed*, in *Vlaanderen*, jaargang 39, nr. 3, 1990, p. 203-207.

Dirk Van Eenhooge is inspecteur bij het Bestuur Monumenten en Landschappen - afdeling archeologie.

DE LELIEN

De renovatie van een Maaslands burgerhuis
te Maaseik

JOS GYSELINCK

Gevelwandgedeelte
waarvan "De Leliën"
deel uitmaken,
naar G. Daniëls -
W. Sangers,
De markt van
Maaseik. Maaseik,
1972

Eén van de mooiste panden in het stijlvolle Maaseik is ongetwijfeld dit vroeg-18de-eeuws burgerhuis. Het pand heeft alle kenmerken van de laatste fase van de Maaslandse renaissance die in de vroege 18de eeuw steeds meer onder invloed kwam van het Franse classicisme.

In de volksmond bekend als "*het huis Vlecken*", "*De bisschop van Munster*", "*De Leliën*", heeft de nieuwe eigenaar de N.V. Kredietbank, dit monument in zijn vroegere glorie hersteld. De restauratiewerken werden uitgevoerd onder de leiding van architect Erik Martens van Maaseik.

IN HET CENTRUM VAN DE MAASSTAD

Op de kruising van de twee hoofdassen die de vier stadspoorten verbonden, ontwikkelde zich op architecturaal vlak het merkwaardigste marktplein van de provincie Limburg. De kern van deze oude Maasstad die in haar huidige vorm uit de 18de eeuw dateert, wordt afgezoomd met vier vrij homogene gevelwanden met panden die de verschillende bouwperiodes uit de architectuurgeschiedenis illustreren. Alle stijlen, vanaf de laatste fase van de Maaslandse renaissance (circa 1690), over de Lodewijk XIV- en XV-stijl tot het neoclassicisme, zijn hier vertegenwoordigd (tweede helft van de 19de eeuw). Hedendaagse invulbouw en kwalitatieve renovatie dienen de continuïteit van dit historisch bouwgeheel te garanderen.

Het pand *De Leliën* bevindt zich aan de westzijde van het marktplein, in het stadskwartier begrensd door de Boomgaard-, de Hoog- en de Bosstraat. Deze patriciërs woning is gesitueerd ongeveer tegenover de plaats waar in 1978 - bij het plaveien van het plein - de restanten van het eerste stadhuis met overdekte koophal werden opgegraven en gevisualiseerd.

Het huis maakt deel uit van een straatwandgedeelte waarin vanaf de hoek van de Boomgaardstraat achtereenvolgens: *Het Vosken* (1), *De Gulden Handt* (2), pand zonder naam (3), *De Leliën* (4), *De Stevel* (5), *Au vieux chène* (6), *In den Prince van Luyck* (7), *de Stadt Amsterdam* (8) en *De Nootstal* (9) thuishoren.

HUISNAAM - GEBRUIKERS (10)

Omtrent de huisnaam van dit pand bestaat heel wat discussie. Volgens M. Boonen (11), maakt geen enkele akte of gicht hiervan gewag. In officiële documenten wordt het pand steeds aangeduid door vermelding van de eigenaars of van de aangrenzende woningen.

In de meeste studies betreffende Maaseik, wordt het pand vermeld met de naam *De Leliën*. Deze naamgeving is vermoedelijk geïnspireerd door de gevelsteen en het chronogram die op de fries tussen de deuromlijsting en de driuplijst zijn aangebracht. De tekst luidt: "*parIVnt mlhl / LILLa DeCVs*" (de leliën schenken mij glans). Dit chronogram vermeldt het jaartal 1715. Halverwege de tekst bevindt zich een steen met heraldische lelie temidden van rankwerk.

Ingevolge de stadsbrand van 6 mei 1684 werd één derde van de gebouwen in de binnenstad vernield. Hieronder bevonden zich alle panden die aan de westzijde van de markt gelegen waren (12).

Het geteisterde perceel bleef blijkbaar geruime tijd onbebouwd. Het duurde tot 1715 vooraleer het huidige gebouw werd opgericht.

De welstellende Maaseikenaar Laurens Pergens en zijn echtgenote Mechtildis Leyssen waren de oorspronkelijke bezitters. Handel en Maasvaart hadden hun familie zeer gefortuneerd gemaakt.

In 1728 wordt de oudste van zijn vier kinderen Daniël de Pergens (13), die gehuwd was met Dominella Joanna Maria Bex, de nieuwe eigenaar van het pand. Hij werd burgemeester van Maaseik en voorzitter van de Maaseiker Schepenbank.

Uit dit huwelijk ontsproten elf kinderen. Hun dochter Maria Mechtildis de Pergens, aan wie het huis bij de deling werd toegewezen, huwde in 1735 met dominus Honorius Henricus Vlecken. Hij behoorde tot een belangrijk Loons geslacht met eigen familie-wapen: "*in hermelijn een zwarte dwarsbalk beladen met drie zilveren lilies*".

Vanaf 1770 worden hun twee zoons als eigenaars vermeld. Gezien zij oorspronkelijk het pand niet

bewoonden, verhuurden zij op 7 oktober 1773 de woning voor een periode van twaalf jaar aan de Praenobilis Dominus Alexander Michael Liber Baron de Liliën en zijn echtgenote Domina Clara, Barones de Speeth (14).

Baron de Liliën, afstammeling uit een Duits adellijk geslacht, was directeur-generaal van de Keizerlijke Post van Thurn und Taxis te Maaseik. Het schild op de deurlatei zou naar hem kunnen verwijzen.

De Maasstad was immers een belangrijk knooppunt in het Europees postverkeer. Bovendien beheerde hij de postroute in het prinsbisdom Luik en de verbindingen met Frankrijk. Wegens zijn promotie, verliet hij het huis in 1779 en nam zijn intrek in het kasteel en de heerlijkheid Sipernau in Elen, die hij kocht van Baron van der Marck. Na zijn vertrek in 1779, bewoonden Egidius Michel Joseph Vlecken en diens echtgenote Maria Briers het pand vermoedelijk zelf.

Het pand bleef bewoond door verschillende afstammelingen van het geslacht Vlecken, tot Mevrouw Maria Driane-Vlecken, kort na de toewijzing bij deling op 22 augustus 1941, het pand verhuurde aan de Belgische Staat om er een Rijksschool in onder te brengen. Na haar dood, werd het huis bij deling van 15 februari 1977 toegewezen aan Prosper Driane, die het huis op 25 april 1977 verkocht aan Joseph Joosen uit Roermond. Bij openbare verkoping van 7 januari 1986 werd de N.V. Kredietbank eigenaar.

GEVELCONCEPT IN MAASSTIJL (15)

Het huis *De Leliën* behoort tot de laatste fase van de stijlperiode die traditioneel als "*Maaslandse renaissance*" of "*Maasstijl*" wordt aangeduid.

Kenmerkend voor deze stijlstroming zijn de breed-huisopstelling, de vlakke en sterk horizontaliserende gevelordonnantie met kruiskozijnen en de hoge, steile dakvorm. De gebouwen zijn uitgevoerd in streekeigen materialen: mergel, maaskalksteen en baksteen (16).

In de eerste helft van de 18de eeuw (circa 1710 tot circa 1740), - de periode waarin de Leliën werden gebouwd - treedt er een algemene versobering op in de gevelopbouw. De decoratie die rond 1700 nog een typisch element was in het gevelbeeld, verdwijnt. De kruiskozijnen worden groot en hoog, ze zijn gevat in vlakke, rechte, kalkstenen omlijstingen zonder negblokken. De dakrand rust op een onversierde daklijstbalk en de geprofileerde mergelstenen kroonlijsten en dito consoles worden niet meer gebruikt. De gevels worden sterk vertikaal gerit-

meer, geaccentueerd door het onderling verbinden van de vensterstijlen.

Deze imposante patriciërs woning (17) is een breedhuis van vier traveeën en drie bouwlagen onder een zeer steil zadeldak. In het dakvlak zijn twee rijen van drie dakkapellen aanwezig, die de drie zolders verlichten. De woning telt derhalve zes bruikbare woonlagen, een *"appartementsgebouw avant la lettre"*. De bakstenen lijstgevel is streng vertikaal geritmeerd door de doorlopende vensterposten. Het vertikaliserend effect wordt versterkt door de hoge kruiskozijnen in vlakke omlijsting op het gelijkvloers en op de eerste verdieping. Op de tweede verdieping zijn de bolkozijnen gevat in een dito omlijsting. Alle ramen waren oorspronkelijk beluikt. De doorlopende geprofileerde druiplijsten vormen telkens een cordon en onderstrepen door de schaduwwerking de horizontale geleiding van de gevel.

De gevel wordt onderaan begrensd door een hoge plint die tot de onderdorpel van de vensters van de benedenverdieping reikt. De plint is versierd met drie panelen, geplaatst onder de vensterdorpiels.

De toegang tot het huis is gesitueerd in de tweede travee. De deuropening is laag en gevat in een fraai geprofileerde omlijsting op neuten. Boven de deur bevindt zich een bolkozijn als bovenlicht, onderaan

afgezet met een geprofileerde druiplijst.

Behalve baksteen, is alleen Naamse kalksteen aangevend, en dit voor de plint, de deur- en vensteromlijstingen en de druiplijsten. Mergelsteen - een typisch materiaal dat veel gebruikt werd in combinatie met kalksteen - komt hier niet voor. Onder de kroonlijst bevinden zich een horizontale zone en verschillende verticale stroken in het verlengde van de raamposten. Ze zijn uitgevoerd in een grijsge schilderde kalkbezetting. Op de baksteenvlakken werd in een latere fase een roodkleurige kalklaag aangebracht. De schouderstukken van de brandgevels werden gecementeerd.

De ordonnantie van de achtergevel wijkt enigszins af van deze van de voorgevel en is soberder uitgevoerd. Het geldt hier een baksteengevel met dezelfde raamen deurverdeling als aan de voorzijde. De plaatsing van de lichtopeningen is evenwel minder gelijkmatig gebeurd. De ramen uit de eerste drie traveeën zijn dicht bij elkaar geplaatst en slechts door één kopse baksteen gescheiden. De linkse muurpenant is derhalve veel breder dan de rechtse. Het vertikaliserend ritme van de doorlopende vensterposten evenals de doorlopende geprofileerde druiplijsten die het horizontalisme onderstreepen, ontbreken. De gevel rust niet op een kalkstenen sokkel. Onder de dakgoot is een geprofileerde mergelstenen kroonlijst aanwezig.

▶
Voorgevel
vóór de aanvang
van de werken
(foto D. Stengée)

▶▶
Voorgevel
na de restauratie
(foto O. Pauwels)

De deur is gevat in een vlakke omlijsting, met op de deurlatei de inscriptie: "*benDIC. DeVs.aeDI. hVIC. et InhabIta*" (zeggen dit huis Heer en bewoon het). Dit chronogram vermeldt, zoals dit in de voorgevel, het jaartal 1715.

HET GEBOUW

Typerend voor de 18de eeuw is het ontstaan van het dubbelhuis met doorlopende middengang die de straat verbindt met de tuin en eventueel achterliggende gebouwen (18). De centrale inplanting van de gang wordt derhalve bepalend voor het schikken van de vertrekken die telkens met twee achter elkaar, links en rechts van de gang gesitueerd zijn. Door het ontstaan van een venstertype met grotere lichtopeningen, worden de interieurs beter verlicht. In de gang wordt plaats gemaakt voor een trappenhuis met uitgewerkte trapaanleg.

Waar tot het einde van de 17de eeuw de kelders toegankelijk waren via een buitentrapp en een luik in de plint van de voorgevel, verdwijnt deze toegang in de 18de-eeuwse gebouwen. De reden hiervoor dient gezocht in het feit dat de kelders niet meer gebruikt werden voor de handel en derhalve niet rechtstreeks toegankelijk dienden te zijn vanop de straat. De kelder wordt nu een onderdeel van de inwendige gebruiksruimte, die toegankelijk was via een binnentrapp.

Kelderruimte

Onder het gebouw bevinden zich twee langwerpige kelders met hun smalle zijde gericht naar de markt. Beide kelders behoren tot een vroegere bouwphase en refereren naar twee diephuizen die vóór de stadsbrand van 1684 op dit perceel aanwezig waren.

Beide kelders waren oorspronkelijk halfweg door een dwarsmuur in twee verdeeld. Ze zijn afgedekt met tongewelven, wat toeliet grote overspanningen te realiseren.

De voorste helft van de linker kelder is gebouwd in mergelsteen, de achterste in baksteen. Aan de oosten westzijde wordt de langwerpige kelder beëindigd met halve tongewelven in baksteen, waarin bij de bouw van *De Leliën*, een aantal keldermonden werden aangebracht. De plaats van de oorspronkelijke toegang is onduidelijk. Voor de realisatie van de 18de-eeuwse stenen trap, werd onder de monumentale balustertrap een opening gebroken door het gewelf.

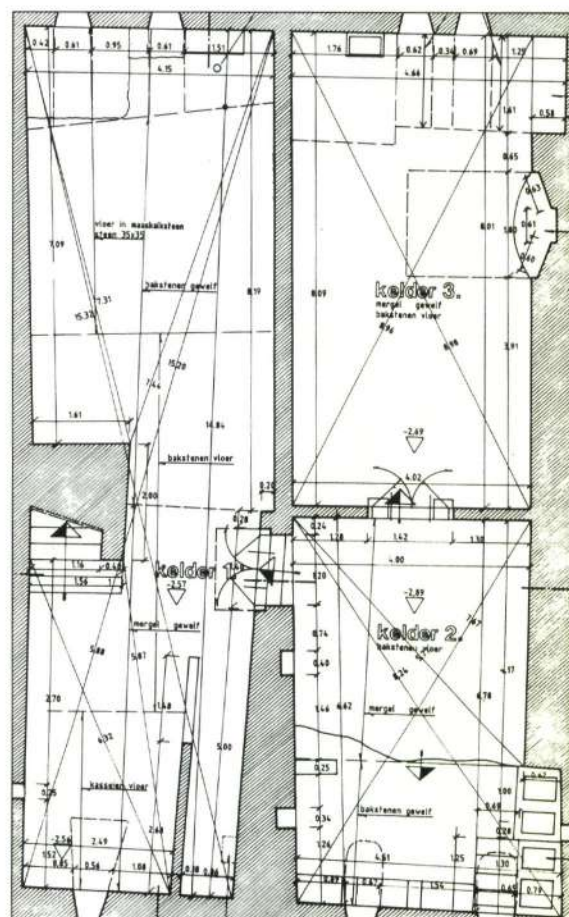
De rechtse kelder is overkluisd met een volledig mergelstenen tongewelf. Voor en achter eindigt de kelder op halve tongewelven in baksteen waarin kelderlichten zijn aangebracht. De mergelstenen funderingsmuren van voor- en achtergevel zijn bij de bouw van *De Leliën* vervangen door dickere, bakstenen muren. Oorspronkelijk was de toegang gesitueerd links in de achtergevel. Bij de bouw van de 18de-eeuwse woning en van de stenen keldertrap, werd de trapopening verbouwd tot kelderlicht. Achteraan rechts bevinden zich in de noordelijke scheidingmuur, een volledig in baksteen uitgevoerde bakoven en een haardplaats. De rookkanalen zijn in de dikte van de scheidingmuur met de geuur uitgespaard.

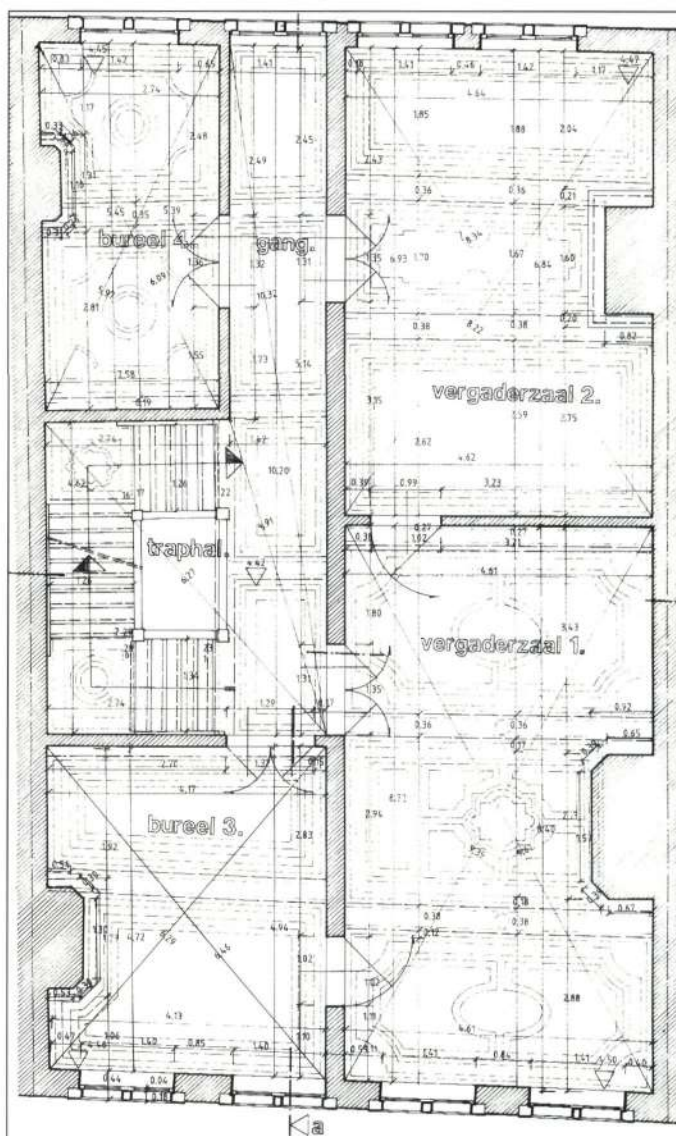
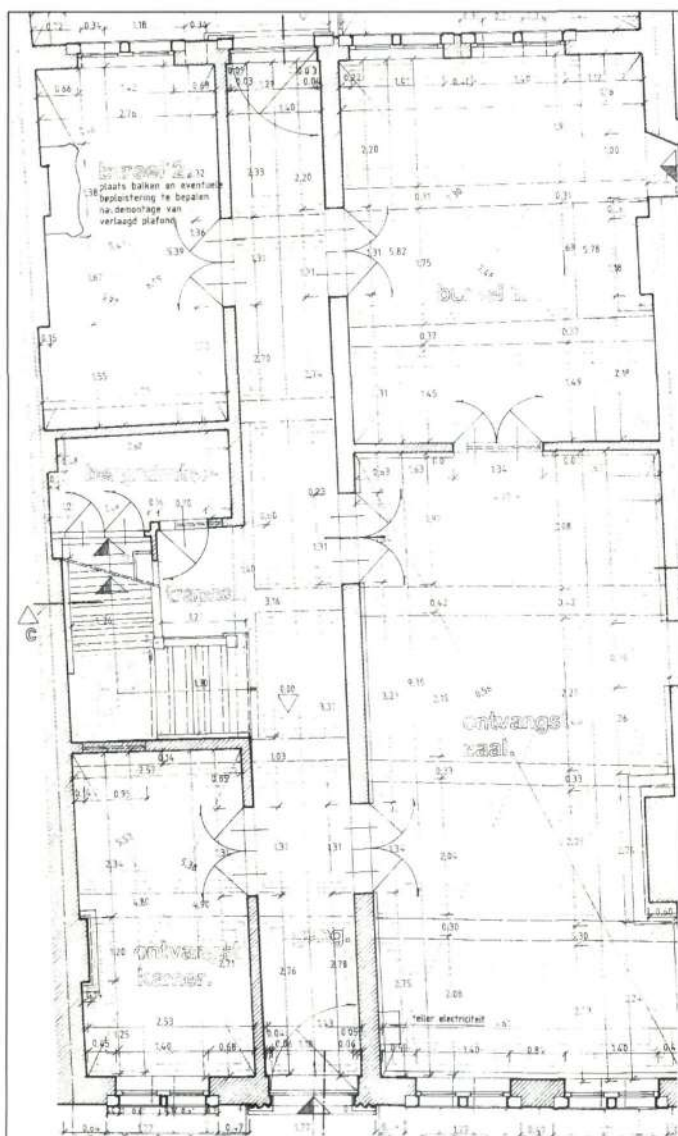
Halverwege de rechtse kelder, werd onder de bakstenen bevloering een ronde waterput ontdekt die onderzocht werd door de Archeologische Dienst van de Stad Maaseik.

Gelijkvloers (19)

Een centrale dragende muur die de voor- en de achtergevel verbindt, en die in het gebouw over de

Plan kelders
(plan architect
E. Martens)

▲
Plan gelijkvloers
(plan architect
E. Martens)

▶▶
Plan eerste
verdieping
(plan architect
E. Martens)

volledige hoogte aanwezig is, verdeelt de begane grond in twee ongeveer gelijke helften: een linker met circulatie- en ontvangsfunctie en een rechter met twee grote leefruimten.

Via de voordeur in de tweede travee betreedt men een lange gang die loopt tot aan de achterdeur. Het plafond wordt door de moerbalken - die dragen van de linkerzijgevel tot de middenmuur - verdeeld in zes rechthoekige lijstvelden met getrokken randversiering. Boven de middelste deur, rechtover de traphal, bevindt zich een rondboognis met rijke stucomlijsting. De vloer is ruitvormig gelegd in dambordpatroon met afwisselend tegels in Bassècles en Gris de Meuse. Deze bevloering loopt door in het trappenhuis dat ter hoogte van de middelste twee traveeën haaks op de gang aansluit.

De monumentale, eikehouten bordestrap (21) stijgt per verdieping omheen een rechthoekig trapgat, in drie rechte steken van respectievelijk vijf, negen en vijf treden. De lopende trapgedeelten worden telkens onderbroken door vierkante bordessen. De onderzijde van deze bordessen is voorzien van stucplafonnetjes met een getrokken en gemodelleerde decoratie. Het zijn late voorbeelden van stucplafonds van het 17de-eeuws type (22). Onder het eerste bordes bevindt zich een vierpas, onder het tweede is later een berghok ondergebracht, het derde motief is cirkelvormig en onder het vierde bordes is er een ruitvormig motief waarvan de zijden boogvormig zijn opengewerkt.

De trap loopt over drie bouwlagen en eindigt vóór de eerste zolder. De leuningwanden zijn opgebouwd uit zware balusters met rechte doorsnede en dragen een

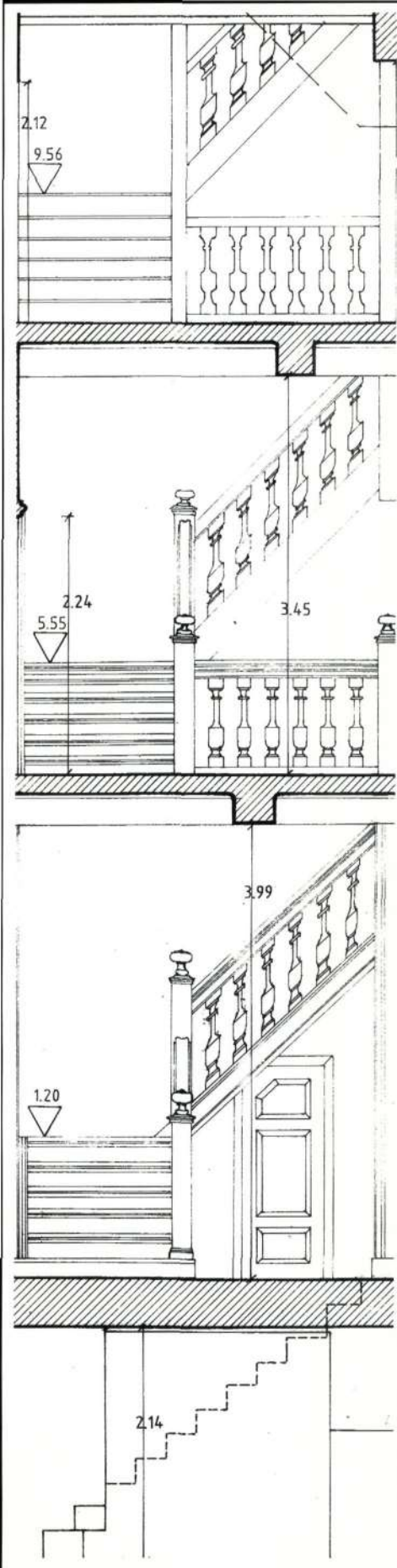
1	6
2	3
4	5
7	

1. De haardplaats en de bakoven in de rechterkelder (foto O. Pauwels)

2-3-4-5. Details van het stucwerk op de verdieping, na het verwijderen van de verschillende kalk- en verflagen (foto's I. Buyens)

6. De monumentale bordestrap (foto E. Martens)

7. Gelijkvloers - gang: nis met rank- en bladmotieven in stucwerk (foto O. Pauwels)

1

2

3

1. Doorsnede van het trappenhuis (tekening E. Martens)
2. Gelijkvloers: schouw in het lokaal vooraan links (foto O. Pauwels)
3. Eerste verdieping: stucplafond in het lokaal achteraan links (foto O. Pauwels)

zwarte, geprofileerde handgreep. De trappalen met vierkante doorsnede (23) en bekroond met een afgeplatte bol in ebbhout, vormen telkens de aanzet van een nieuw leuningedeelte.

Vooran links bevindt zich een smalle kamer. Vanuit deze ruimte is er via een ovale oculus contact met de traphal. Het plafond bestaat uit twee vakken met randlijstwerk.

De ranke schouw is voorzien van een schouwmantel die bekleed is met mangaankleurige gleiswerktegeltjes, omheen een gietijzeren haardplaat die de haardopening omsluit. De schouwboezem is versierd met sober, recht lijstwerk waarvan de bovenzijde concaaf is uitgewerkt. Het houten schouwtablet is donker geschilderd. De stookvloer bestaat uit op hun kant geplaatste leien en is rechthoekig afgeboord met een strook in wit geaderde marmer.

In de rechthoekige, één travee-brede ruimte achter de traphal werd aan de 18de-eeuwse smalle schouwboezem met sober lijstwerk een 19de-eeuwse schouwmantel in zwarte marmer van Golzinne (24) toegevoegd. Beide schuingeplaatste zijwanden hebben voluutvormige consoles; het centraal element in het dekstuk is een gestileerde rosas, waaronder een soort diamantkop.

De rechterhelft van het gelijkvloers wordt ingenomen door twee achter elkaar gelegen salonruimtes, van respectievelijk vier en drie traveeën, gescheiden door een lichte wand met dubbele, eikehouten paneeluur, waarboven een ovaalvormige oculus. De travee-indeling wordt, zoals in de gang, bepaald door de plaatsing van moerbalken die dragen in de rechterzijgevel en in de gangmuur. Zo ontstaan in het plafond zeven rechthoekige velden met eenvoudig getrokken lijstwerk. Aan de uiteinden van de moerbalken waarvan de onderzijde eveneens met lijstwerk versierd is, zijn telkens rozetten aangebracht.

Het eerste vertrek moet oorspronkelijk een rijk aan-gekleed ontvangstsalon geweest zijn. In de tweede travee bevindt zich een merkwaardig 18de-eeuws schouwgeheel met geschilderde denne- en olmenhouten schouwboezem en -mantel in aan de Lodewijk XIV en Régence verwante stijl (25). Vooral de voorzijde van de boezem is rijkelijk gesculpteerd en bestaat uit twee verticale panelen, versierd met palmetten en ruitvormig vlechtwerk waarin bloemmotieven. Het middenveld bevatte in de bovenste zone een schilderij dat omkaderd is met fijn gesculpteerd rankwerk en onderaan een spiegel. Het geprofileerde schouwtablet wordt gedragen door

twee houten wanden, met bovenaan volutes met bladversiering. In de voorzijde zijn telkens vier parallelle groeven met parelversiering aangebracht. De stookplaats heeft een sierlijke koperen haardomranding (26), omgeven met gleiswerktegels. De stookvloer bestaat eveneens uit op hun kant geplaatste leien, binnen een marmeren omranding.

Uit sonderingen die op de schouwbekleding werden uitgevoerd blijkt dat de 'oorspronkelijke' polychromie gebaseerd was op een drietal blauwvarianten gecombineerd met verguldingen (27).

In het hele salon is een lage dennehouten lambriseringsring aanwezig die vermoedelijk (28) eveneens polychroom was uitgevoerd.

In het tweede salon werd het schouwgeheel grondig gewijzigd in de 19de eeuw. De schouwmantel is van hetzelfde type en in hetzelfde materiaal als deze in het vertrek links achter. De stookplaats is evenwel rondboogvormig en de wanden werden recht geplaatst. De versiering bestaat uit rechthoekige, ingediepte vlakken; het centraal element in het dekstuk is eveneens rechthoekig.

Eerste verdieping

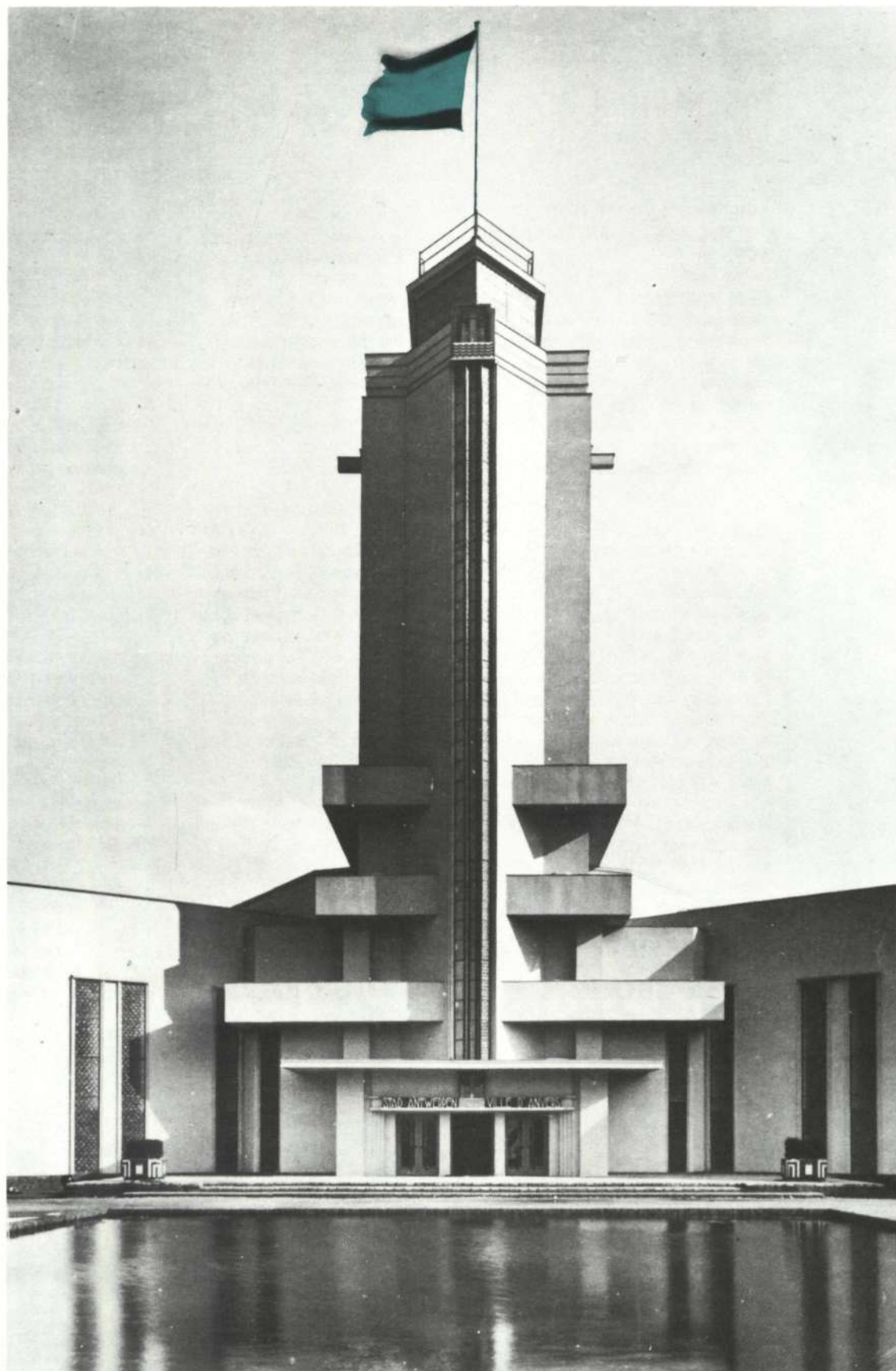
Op de eerste en tweede verdieping is de doorlopende gangstructuur slechts ten dele aanwezig. De gang werd ingekort tot vier traveeën ten voordele van het eerste vertrek links aan de straatzijde.

In deze ruime woonkamer met eenvoudig lijstwerk op de twee plafondvelden en onderaan de moerbalk, prijkt een sierlijke maaslandse schouw met eikehouten bekleding in Lodewijk XIV-stijl (29). Zoals in het salon op het gelijkvloers waren ook hier op de schouwboezem oorspronkelijk een schilderij en een spiegel ingelijst. Uit het onderzoeksverslag blijkt dat op het schrijn- en snijwerk enkel vernis- en boenlagen voorkomen (30). De stookplaats is halfcirkelvormig uitgewerkt. De achterwand is bekleed met vuurvaste haardtegels met allerlei motieven en langsheen de schouwvelden afgezet met één rij mangaankleurige faïencetegeltjes. De stookvloer is identiek aan deze in het salon beneden en afgeboord met carraramarmer.

Links achter de trap ligt een smalle ruimte. Het tweeledig stucplafond bestaat uit twee door getrokken lijstwerk omgeven velden met ingeschreven vierkant in gemodelleerde uitvoering. In de vier concave hoeken zijn gestileerde bloemmotieven geplaatst. In het midden van de beide velden is er een gemodelleerd cirkelvormig motief waarin een

M&L BINNENKRANT

Nr. 64
Bijlage bij
M&L 12/4
juli-aug.
1993

Antwerpen,
Wereldtentoonstelling,
1930.
Paviljoen Stad
Antwerpen

BML-Aktiviteiten

OPEN MONUMENTENDAG - ZONDAG 12 SEPTEMBER 1993

Op 12 september 1993 wordt in Vlaanderen, Wallonië en Brussel voor de vijfde maal de Open Monumentendag georganiseerd. In deze periode groeide het initiatief uit tot een traditie met grote weerklank bij een steeds talrijker publiek en bij de overheid, meer dan reden genoeg dus om dit eerste lustrum niet zomaar voorbij te laten gaan.

Opening van de Europese Monumentendagen

Na Nederland in 1991 en het toenmalige Tsjechoslovakije in 1992, valt dit jaar België en meer bepaald Vlaanderen de eer te beurt als gastland op te treden voor de officiële *Opening van de Europese Monumentendagen*. Het idee om in elk land jaarlijks een *Open Monumentendag* te organiseren, werd in 1985 door de Raad van Europa gelanceerd met het doel de publieke belangstelling voor het bouwkundig erfgoed te bevorderen. Om het internationale karakter van de *Europese Monumentendagen* te benadrukken, werd gedurende de afgelopen jaren een platform uitgebouwd waarmee de Raad de samenwerking tussen de organiserende landen, vorig jaar 18 in getal, wil intensifiëren. De meest tastbare uiting hiervan is de jaarlijkse *Opening van de Europese Monumentendagen*, de gelegenheid bij uitstek om met de resultaten van die samenwerking naar buiten te treden en om nieuwe initiatieven aan te kondigen.

Op 11 september, daags voor de *Open Monumentendag*, zal Antwerpen, *Culturele Hoofdstad van Europa*, het toneel vormen voor deze opening en dit onder het motto: *"Monumenten, Stad en Licht"*. Als gastheer treedt een organisatiecomité op onder het voorzitterschap van de heer A. Kinsbergen, gouverneur van de provincie Antwerpen, met vertegenwoordigers van de Raad van Europa, de Vlaamse regering, de Stuurgroep Open Monu-

tendag Vlaanderen, de provincie Antwerpen, de stad Antwerpen, de vzw ANTWERPEN 93 - Culturele hoofdstad van Europa en het Lokaal Comité Open Monumentendag Antwerpen.

De feestelijke opening gaat van start met een Academische Zitting voor de Europese en binnenlandse genodigden, die doorgaat in de zo pas geres- taureerde Bourlaschouwburg.

Tijdens deze zitting zal voor de eerste maal de Vlaamse Monumentenprijs worden uitgereikt, een initiatief waarmee de Vlaamse minister bevoegd voor Monumenten en Landschappen het meest verdienstelijke restauratie- project van het afgelopen jaar wil lau- weren. De M&L-Binnenkrant zal deze Vlaamse Monumentenprijs in een late- re editie toelichten.

Aansluitend, om 21 u. begint voor het grote publiek de *"Nacht van het Monu- ment"*. Tot zondagochtend 2 u. zullen tal van monumenten, geconcentreerd rond een drietal lokaties te Antwerpen, letterlijk en figuurlijk in het licht worden gesteld. Deze drie centra, waar in animatie wordt voorzien, zijn: de oude stad rond de kathedraal; het "Zuid" met het Koninklijk Museum voor Scho- ne Kunsten en de gedempte Zuider- dokken; het Centraal Station als eind- punt van een ring van licht en duister- nis rondom de stad.

Open monumentendag in de drie gewesten

Vlaanderen

Met het thema *"Monumenten, al-licht"* blijft de Open Monumentendag Vlaan- deren in een feestelijke sfeer. Licht dient hier in zijn meest brede betekenis te worden begrepen, als

volwaardig component, soms zelfs hoofdbekommernis van de architec- tuur, tot, in het meest extreme geval, als architectuur *"an sich"*. De 206 deelnemende Vlaamse gemeenten besteden in hun programma's niet alleen aandacht aan de artistieke maar ook aan de functionele aspecten van lichtgebruik, naast oorden waar het licht juist diende te worden ge- weerd. Een thematische greep uit het aanbod.

Door de eeuwen heen werd het bou- wen om meer dan louter pragmatische redenen bepaald door de behoefte aan natuurlijk licht. Gotiek en barok ontleenden hun mystieke, respectieve- lijk dynamische karakter aan een be- wust, symbolisch of teatraal gebruik van de natuurlijke lichtbron; de zuivere klaarheid van het modernisme testte het licht op zijn vroegere kwaliteiten. Brugge illustreert de barokarchitectuur als spel van licht en schaduw; in Bras- schaat voert een fietstocht langs inter- bellum-woningen.

In deze evolutie fungeert de glas-in- loodkunst, het schilderen met licht, als rode draad, van gotische kathedraal- vensters tot Art Nouveau glaskoepels. Talloze opengestelde kerken en kloos- ters, met name te Oudenaarde, zullen daarvan getuigen.

De functionele nood aan daglicht be- paalde de industriële architectuur, met ruim beglaasde fabrieksramen en zaagdaken ter bevordering van arbeid en efficiëntie. De introductie van elek- trische verlichting maakte de fabriek vervolgens tot publicitair uithangbord. Vuurtorens vormden van oudsher licht-monumenten.

De architectuur van onder meer zie- kenhuizen, sanatoria en scholen uit de late 19de eeuw tot het interbellum, getuigt van een bekommernis voor

Brussel - Laken,
koninklijke serres,
1873-1893
(foto Sint-Lukasarchief)

een optimale lichtinval om redenen van hygiëne en welzijn. Het licht-contrast tussen zo tegenstrijdige utiliteitsconstructies als oranjerieën en ijskelders spreekt uiteraard voor zich. De ontwikkeling van het kunstlicht, genereerde nieuwe industrieën zoals gloeikousjes- en lampenfabrieken, die een uitgebreid technisch areaal voortbrachten. Lichtopwekking is dan ook aan de orde in verschillende electriciteitscentrales en een Kortrijkse kaarsgieterij. Lantaarns, in eenvoud of bombast, sieren straten en pleinen. In privé-woningen, kastelen en paleizen, openbare gebouwen, theaters, bal- en wachtzalen, kerken en kloosters, vormen wand- en kroonluchters in alle vormen, materialen en stijlen vaak het middelpunt en pronkstuk van het interieur.

Het thema van deze Open Monumentendag biedt dan ook talloze mogelijkheden om het gebruik van natuurlijk licht en kunstlicht in de architectuur onder de aandacht van het publiek te brengen.

De traditionele *Monumentenkrant*, ditmaal in magazinevorm met een uitneembare activiteitenkalender, met artikels rond het centrale thema, praktische en inhoudelijke info over de honderden opengestelde gebouwen, wordt vanaf 13 augustus gratis verspreid.

Brussel

Na het neoclassicisme vorig jaar, staat de Open Monumentendag Brussel in 1993, jaar van de Art Nouveau, in het teken van "Glas en IJzer". Hoewel glas en ijzer een doorslaggevende rol speelden in het ontstaan en de bloei van de Art Nouveau, blijft het aanbod aan opengestelde monumenten geenszins beperkt tot deze éne stijlperiode.

Het Organisatiecomité bijgestaan door een Werkgroep van deskundigen stelde, in samenspraak met de plaatselijke comités, een programma samen waarin een 70-tal gebouwen aan bod komen. Hierbij werd ernaar gestreefd de enorme verscheidenheid aan toepassingsmogelijkheden van ijzer en glas als bouw materiaal, aan de hand van karakteristieke voorbeelden te illustreren. Dat hierbij de klemtoon kwam te liggen op de architectuur van de tweede helft van de 19de eeuw en in het bijzonder van rond de eeuwwisseling, leek door de aard van de zaak

haast onvermijdelijk. Om het verhaal te vervolledigen werd door het selecteren van een aantal constructies uit glas en "gewapend" beton, een sprongje gemaakt naar het interbellum. Het programma omvat privé-woningen waar de toepassing van glas en ijzer beperkt blijft tot kleurrijke bovenlichten of trapzaalramen, naast de meest vooruitstrevende Art Nouveau schepingen van Victor Horta. Tot de meest uitgesproken vormen van ijzerarchitectuur behoren een aantal utiliteits-, handels- en tentoonstellingsgebouwen, waaronder blikvangers als de Veemarkt van Anderlecht, het Tour en Taxiscomplex, de Citroëngarage en niet te vergeten het Atomium. Onder de talrijke openbare gebouwen valt vooral

Basisteksten behandelen de geschiedenis van glas en ijzer als bouw materiaal, het industriële erfgoed, de Art Nouveau en het interbellum. Kaderteksten over stations, serres, kiosken en straatmeubilair, galerijen, verborgen toepassingen van ijzer, bruggen, tramdepots en wachthuisjes en scholen bieden aanvullende informatie. Voorts worden alle opengestelde monumenten voorgesteld en verklaard aan de hand van inhoudelijke en praktische informatie.

Wallonie

"Voici des fruits, des fleurs, des feuilles et des branches": dit bloemrijke vers van Paul Verlaine geldt als rode

het ruime aandeel aan schoolgebouwen op, die vrijwel zonder uitzondering kunnen bogen op een "préau" of overdekte speelplaats. Het interbellum wordt onder meer vertegenwoordigd door een betonnen kerk en een tuinvijk.

Traditiegetrouw wordt het thema nader toegelicht in een programma-brochure, die door haar didactisch karakter als een verlengstuk van de Open Monumentendag kan gelden.

draad in het programma van de Open Monumentendag Wallonië. Het accent wordt gelegd op tuinen, parken en openbare ruimten, op de gehele context van vegetatie en groenaanleg die het onmisbare, poëtisch schilderachtige complement vormt van het bouwkundig erfgoed. Met dit thema schaaft de Open Monumentendag Wallonië zich achter de actie ten voordele van de historische tuin, die in 1993 door de Commissie van de Europese Gemeenschappen wordt gevoerd.

Luik,
kasteel van Jehay

Brussel,
Jan Jacobsplein 7 en 9

Op aanhoudende vraag van het publiek wordt de Open Monumentendag in het Waalse Gewest dit jaar verlengd tot een Open Monumenten-weekend. Het merendeel van de gebouwen en sites zal namelijk zowel op zaterdag 11 als op zondag 12 september toegankelijk zijn.

Het programma omvat meer dan 600 hoofdactiviteiten en zowat 300 animatie-initiatieven. Naast de traditionele openstellingen van openbare en privé-gebouwen, restauratiewerven en opgravingscampagnes, worden een groot aantal parken, tuinen, kloosterpanden, serres en natuurgebieden voor de eerste maal tijdens de Open Monumentendag toegankelijk. Niet alleen alombekende kasteeltuinen als Beloeil, Jehay, Enghien, Freyr of Annevoie, maar ook meer bescheiden oases van "bloemen, bladeren en takken" zullen hun fragiele rijkdom ontsluiten.

Circuits en wandeltochten besteden bijzondere aandacht aan het vegetale element in de architectuur, de bouwstijlen of decoratie, of leggen de nadruk op de natuur, de flora en fauna. Musea en tentoonstellingen brengen op hun beurt het vegetale in de plastische kunsten onder het voetlicht.

Een geïllustreerde programmabrochure met de volledige activiteitenkalender, voorzien van inhoudelijke en praktische informatie, wordt op aanvraag gratis toegezonden door het Secretariaat van de Open Monumentendag Wallonië.

J. Braeken

Voor alle inlichtingen: Secrétariat de la Journée du Patrimoine - Région wallonne - Direction Générale de l'Aménagement du Territoire et du Logement (D.G.A.T.L.) - rue des Brigades d'Irlande 1 - 5100 Namur - tel.: 081/33.23.83 - 84 en fax.: 081/33.21.10

Voor alle inlichtingen: Secretariaat Open Monumentendag Vlaanderen - Koning Boudewijnstichting - Brederodestraat 21 - 1000 Brussel tel. 02/511.18.40 en fax. 02/512.00.35

Voor alle inlichtingen: Secretariaat Open Monumentendag Brussel - Koning Boudewijnstichting - Brederodestraat 21 - 1000 Brussel tel. 02/511 18 40 en fax. 02/511 52 21
Centraal Informatiepunt op 12 september: Beurspaleis - Beursplein - 1000 Brussel

BOUWEN DOOR DE EEUWEN HEEN IN BRUSSEL

Op 14 mei werd een tweede inventarisdeel, gewijd aan de Brusselse binnenstad, door de Heer Didier Van Eyll, Staatssecretaris van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest bevoegd voor Monumenten en Landschappen, aan de verzamelde pers voorgesteld. De tweetalige "Brusselse" reeks *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel/Le Patrimoine monumental de la Belgique, Bruxelles*, werd eind 1989 met de publikatie van een eerste inventarisdeel ingezet. Zij vormt een aanvulling op de sinds 1966-67 lopende reeksen voor het Vlaamse Gewest - *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen* - en voor het Waalse Gewest - *Le Patrimoine monumental*

de la Belgique, Wallonie -. De uitgave van dit tweede inventarisdeel werd verzorgd door inventariswerkgroepen behorend tot het Bestuur Monumenten en Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en tot de *Division des Monuments, Sites et Fouilles* van het *Ministère de la Région Wallonne*, in opdracht van de Dienst Monumenten en Landschappen van het Ministerie van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest, en in samenwerking met uitgeverij Pierre Mardaga Editeur.

Het nu gepubliceerde boekdeel vormt het tweede van een drieluik uitsluitend gewijd aan de Brusselse binnenstad, het oude stadscentrum binnen de kleine ring, beter bekend onder de benaming Vijfhoek of Pentagonoon. De drie delen samen vormen de neerslag van de zowat gedurende tien jaar verzamelde documentatie van de inventariswerkgroepen van de beide gemeenschappen. De auteurs Jo Braeken en Lydie Mondelaers onder leiding van Suzanne Van Aerschot-Van Haeverbeeck, en Michèle Callut en Claudine Donnay-Rocmans voor de redactie bijgestaan door Christina Marchi (R.H.A.U.R.), namen de moeilijke taak op zich twee volledig harmoniserende en gelijklopende uitgaven, in het Nederlands en in het Frans gelijktijdig te laten verschijnen. Deel 1B omvat zowat 1200 items, gewoontegetrouw volgens alfabetische volgorde gerangschikt op straatnaam en nummer. Hierbij dient te worden opgemerkt dat de straatnamen in beide landstalen vaak grondig verschillen, wat zijn

Bouwen door de eeuwen heen in Brussel

Stad Brussel
Binnenstad

1 B
H - O

weerslag heeft op de samenstelling van de Nederlandstalige versie, gaande van H tot O, en de Franstalige versie gaande van E tot M.

Het drieluik Deel 1 bestudeert de diverse bouwvormen en -types van de 11de tot de 20ste eeuw die in de binnenstad voorkomen, behorend tot de

Brussel,
Handelskaai 13-19.
Perspectieftekening
van 1932 door
architect F. Petit

openbare en de privé-architectuur, tot de burgerlijke en de religieuze en eveneens tot de militaire, industriële en sociale bouwkunst. De opgetekende items ontvouwen een waaijer van stijlen gaande van de romaanse stijl tot het functionalisme. Omdat architectuur niet los kan worden gezien van de gebouwde omgeving wordt bewust aandacht geschonken aan de straten, pleinen en wijken waarin ze thuishoort en wordt de dynamische ontwikkeling van de urbane context telkens belicht. Bijzondere aandacht werd besteed aan de in het stadsarchief bewaarde bouwvoorvragen, die opklimmen tot het begin van de 19de eeuw.

Dankzij een doorlopende topografische of zakelijke klassering per (oude) straatnaam of afzonderlijk gebouw kon het zoekingswerk systematisch worden doorgetrokken, een tijdrovend maar bijzonder lonend onderdeel van de inventarisatiecampagne. Uniek iconografisch materiaal en tal van nieuwe gegevens, niet alleen omtrent architecten en bouwheren, bouwtypes en gehanteerde stijlen, maar eveneens omtrent de algemene stedenbouwkundig context, kwamen zo aan het licht.

Het hier besproken Deel 1B brengt in zowat 620 pagina's, 420 illustraties, 900 identiteitsfoto's en 12 kleurplaten, om en bij de 1200 gebouwen en

ensembles voor het voetlicht. Een geassembleerde reproductie op schaal 1:5000 van de oorspronkelijk uit acht secties bestaande stadsplattegrond door P.C. Popp van 1866, geldt als bijlage.

Deel 1C dat in de lente van 1994 zal verschijnen, omvat naast het corpus met het resterende materiaal van P respectievelijk N tot Z, een bibliografisch overzicht en de nodige nuttige registers van architecten en restaurateurs, van kunstenaars, van de beschermde monumenten en landschappen, van de belangrijke gebouwen enzovoort, en in bijlage een spreidingskaart met symbool- en kleuraanduiding naar typologie en periode. Dit drieluik zal vervolgd worden met inventarisdelen waarin de rest van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest aan bod komt.

De inventarisreeks *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel/Le Patrimoine monumental de la Belgique, Bruxelles* is voor alles een wetenschappelijke kennismaking met het Brusselse erfgoed, en geen waarborg voor behoud. Het valt niet te ontkennen dat dit patrimonium sinds het begin van de voorbereidende opzoekingen voor de inventaris van de Brusselse binnenstad steeds verder afbrokkelde. Het Brusselse Gewest wil hier bij wet verandering in brengen. De ordonnantie van 4 maart inzake het behoud van het onroerend erfgoed in het Brusselse Gewest geeft de inventaris immers wettelijke macht. Dit betekent dat het Brusselse Gewest gehouden is een inventaris van haar erfgoed op te maken, die juridisch inroepbaar wordt tegen derden. Inschrijving in deze wettelijke inventaris brengt mee dat elke wijziging aan een bouwwerk waarvoor de toekenning van een vergunning vereist is, zal voorgelegd worden aan de regels van openbaarmaking en overleg, en aan het advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

Deze wettelijke inventaris zal naast de gebouwen opgenomen in de inventarisreeks *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel/Le Patrimoine monumental de la Belgique, Bruxelles* strikt genomen het monumentale erfgoed - ook het archeologische en het natuurlijke erfgoed omvatten.

J. Braeken

Bouwen door de eeuwen heen in Brussel

Volume 1B

Stad Brussel - Binnenstad H-O
formaat 21 x 14,5 cm - 624 blz. -
385 zwart-wit opnamen - 12 kleurplaten - 24 plans - fotoregister van 880 afbeeldingen

Le Patrimoine monumental de la Belgique, Bruxelles

Volume 1B

Pentagone E-M

formaat 21 x 14,5 cm - 632 blz. -
418 zwart-wit opnamen -
12 kleurplaten - 15 plans - fotoregister van 908 afbeeldingen
Prijs: 2690,- Bfr. Verkrijgbaar in de boekhandel of te bestellen bij
Pierre Mardaga Editeur -
Rue Saint-Vincent 12 - 4020 Liège

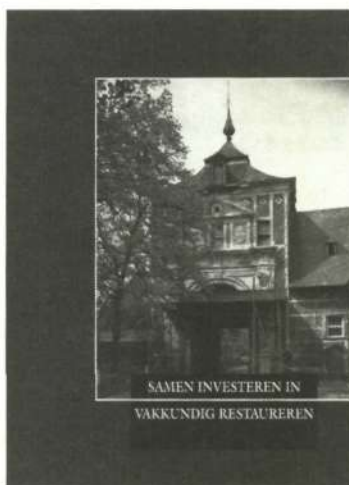
SAMEN INVESTEREN IN VAKKUNDIG RESTAUREREN

Op dinsdag 18 mei stelde de Heer Johan Sauwens, Vlaams Minister van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming, bevoegd voor Monumenten en Landschappen de brochure *Samen investeren in vakkundig restaureren* aan pers en publiek voor. Deze brochure, uitgegeven door het Bestuur Monumenten en Landschappen, handelt over de toekenning van de restauratiepremie voor zowel de openbare als privé-sector en over het procedureverloop van de aanvraag en de uitbetaling.

Op 5 mei 1993 verscheen in het Belgisch Staatsblad het besluit van de Vlaamse Executieve van 3 februari 1993 tot vaststelling van een restauratiepremie voor werken aan beschermde monumenten ondernomen door of op initiatief van regionale of lokale besturen.

Voordien verscheen reeds het besluit van de Vlaamse Executieve van 16 september 1992 tot vaststelling van een restauratiepremie (privé-sector) en het besluit van de Vlaamse Executieve van 16 september 1992 tot het instellen van een onderhoudspremie voor beschermde monumenten. Door deze drie besluiten wordt de ingewikkelde subsidieregeling afgeschaft!

Over de onderhoudspremie verscheen vorig jaar de brochure *Geen behoud*

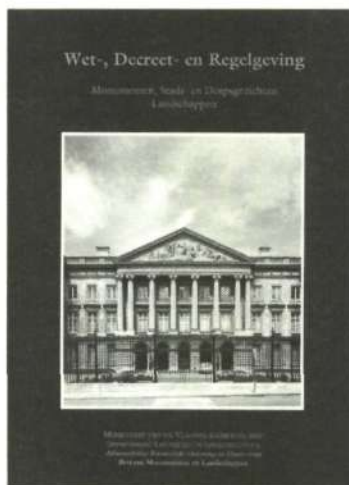
zonder onderhoud. Voor de praktische toepassing van de restauratiepremie is er nu een tweede brochure *Samen investeren in vakkundig restaureren*. Zij zijn samen een nuttige handleiding voor eenieder die van de financiële bijdragen van het Vlaams Gewest voor werken aan beschermde monumenten wil genieten.

De bijdrage van het Vlaams Gewest bedraagt:

- 40 % met een minimum van 50.000,-fr. en een maximum van 200.000,-fr. voor de onderhoudspremie;
- 25 % aangevuld met 7,5 % van de betrokken gemeente en 7,5 % van de betrokken provincie voor wat de restauratiepremie betreft, voor werken aan beschermde monumenten die toebehoren aan particulieren of privé-instellingen. Deze percentages kunnen worden verdubbeld voor vzw's die tot doel hebben een monument te restaureren en open te stellen voor het publiek en voor molens.
- 60 % aangevuld met 20 % van de betrokken provincie wanneer het gaat om monumenten die toebehoren aan lokale openbare besturen zoals gemeenten, OCMW's en kerkfabriek.

L. Tack.

De brochure *Samen investeren in vakkundig restaureren* kan men gratis bekomen bij Bestuur Monumenten en Landschappen - Afdeling Pers & Voorlichting - Zandstraat 3 - 1000 Brussel.
Tel.: 02/209.27.36.
Fax.: 02/209.27.05

WET, DECREET- EN REGELGEVING

Samen met de brochure *Samen investeren in vakkundig restaureren* werd op dinsdag 18 mei de nieuwe uitgave van de *Wet, Decreet- en Regelgeving* aan pers en publiek voorgesteld.

De decreet- en regelgeving inzake monumenten en landschappen is de voorbije maanden dermate gewijzigd dat een bijgewerkte versie van de in 1988 verschenen brochure zich opdrong.

Zo werd de subsidieregeling vervangen door een doorzichtiger premieregeling (Belgisch Staatsblad van 5 mei 1993 en 21 november 1992). Omdat onderhoud de eerste voorwaarde is om de instandhouding van een monument te verzekeren werd eveneens een onderhoudspremie vastgesteld (21 december 1992).

Bovendien werden de zes besluiten die de samenstelling, de organisatie en de bevoegdheid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen regelden, in één enkel besluit samengebracht.

Al deze veranderingen werden samengebracht in de derde uitgave van *Wet, Decreet- en Regelgeving*. Deze brochure beschrijft in 80 pagina's de juridische en administratieve basis waarop het monumenten- en landschapsbeleid van de Vlaamse Regering steunt.

L. Tack

Wet, Decreet- en Regelgeving kost 200,-fr. en kan verkregen worden door overschrijving van dit bedrag op rekeningnummer 091-2206040-956 van het Bestuur Monumenten en Landschappen.

Tentoonstellingen

DE PANORAMISCHE DROOM - ANTWERPEN EN DE WERELDTENTOONSTELLINGEN 1885 - 1894 - 1930

De tweede helft van de 19de eeuw tot en met de jaren twintig van onze eeuw, viel samen met een explosieve expansie van de Antwerpse haven. Tijdens deze tweede grote bloeiperiode van Antwerpen eigende de kosmopolitische burgerij zich opnieuw de titel "Metropool" toe. Eigentijdse commerciële successen en de recuperatie van het roemruchte verleden, de "gouden" 16de en de artistiek onovertroffen 17de eeuw, stonden centraal in het zelfbeeld van Antwerpen als "Moederstad van Handel en Kunsten".

De Panoramische Droom behandelt deze periode vanuit een onverwachte maar niet minder significante invalshoek: de drie wereldtentoonstellingen die Antwerpen inrichtte in 1885, 1894 en 1930. Het fenomeen van de wereldtentoonstellingen, dat omstreeks 1850 ontstond, kenmerkte zich door een rotsvast geloof in de vooruitgang, de weldaden van industrie en techniek, en de mythe van het beschavingswerk in een door het Westen gedomineerde, koloniale wereldmaatschappij. Deze gigantische manifestaties pretenderden een panorama te brengen van alle menselijke kennis en activiteiten. In werkelijkheid bleef het beeld beperkt tot de droomwereld van de elite. Hoofdbekommernis van de drie Antwerpse expo's, naast de zelfverheerlijking van de Metropool, was de promotie van de haven en de kolonia-

Hoofdgebouw wereldtentoonstelling, Antwerpen 1894 (Stadsbibliotheek Antwerpen)

le handel. Samen schetsen zij een goed beeld van de economische en sociale evolutie, de politieke constellatie, het ontspanningsleven en de wisselende smaak op gebied van architectuur en kunst tijdens deze halve eeuw.

De tentoonstelling *De Panoramische Droom* die plaats vindt in het kader van *Antwerpen 93*, is in de eerste plaats een tentoonstelling over deze tentoonstellingen, die alleen al door haar omvang en verscheidenheid het gigantische karakter van de wereldtentoonstellingen suggereert. Reconstructies, documenten, kunstvoorwerpen en audio-visuele installaties brengen de bizarre sfeer van de expo-wereld, laverend tussen kunst en kitsch, wetenschap en foorattractie, tot leven. Maar ook de keerzijde van de optimistische droom blijft niet onbelicht: videobeelden tonen de sociale ellende achter de zegevierende industrie, de wantoestanden achter het koloniale avontuur, de avant-garde kunst buiten de salons.

Een inleidend documentair gedeelte gaat in op de organisatie en het publiek van deze tentoonstellingen, die, aanvankelijk beperkt tot de internationale elite, pas in 1930 dankzij de politieke democratisering bredere lagen van de bevolking bereiken. Ruime aandacht krijgen inplanting en architectuur. De expo's van 1885 en 1894 vonden plaats op het pas verkavelde "Zuid", waarvan de bouwgronden op die manier werden gepromoot;

hetzelfde geldt voor de latere *"Tentoonstellingswijk"* in 1930. Architectuurtekeningen tonen aan hoe de 19de-eeuwse ijzeren tentoonstellingshallen naar de smaak van de bourgeoisie werden verhuuld door een overdaad aan plaasteren ornamenten. De afzonderlijke paviljoenen van 1930 daarentegen boden een staalkaart van de toenmalige tendenzen, van Art Deco tot Nieuwe Zakelijkheid.

Diverse stands evoceren de hoofdbekommernis van de Antwerpse expo's: de haven en het kolonialisme. Zo worden schepsmodellen van mail- en Congoboten die ook in 1894 en 1930 te zien waren opnieuw getoond, en wordt het grootse paviljoen van de Stad Antwerpen van 1930 - met maquettes van de Kruisschanssluis - opgeroepen. Voor de Congo-politiek van Leopold II betekenden de expo's van 1885 en 1894 de eerste grote propagandacampagnes. Grote bijval vonden de Congolese dorpen waar respectievelijk 12 en 144 zwarte onderdanen als exotisch kijkvoer werden gepresenteerd. In 1930 werd vooral de rol van de koloniale administratie beklemtoond. De sfeer van de Congo-paleizen wordt tot leven geroepen onder meer door een representatief overzicht van de etnografica die daar getoond werden.

De 19de-eeuwse wereldtentoonstellingen werden opgebouwd rond de Machinehal. Gigantische machines in werking en een bombastische uitstalling van consumptiegoederen, beleden

het geloof in wetenschap en techniek, productie en vooruitgang. Het overdonderende spektakel van de machinehal wordt op *De panoramische Droom* geëvoceerd door machines of onderdelen ervan, transportmiddelen, wetenschappelijke instrumenten, een waarheidsgetrouwe piramide van jeneverflessen, een metershoge Val-Sint-Lambert-vaas van 1894 enzo-mer. Gereconstrueerde stands van de socialistische vakbeweging en de Boerenbond getuigen van de veranderde maatschappijstructuren in 1930.

Het Belle Epoque-publiek werd vergast op steeds sensationeler attracties, gaande van Jules Vernes toestanden tot kermisachtige voorstellingen van exotische of "primitieve" culturen.

Tot de onbetwiste hoogtepunten van de expo van 1894 behoorde *"Oud Antwerpen"*, een pleisteren namaakwijk uit Antwerpens gouden eeuw, waar in 16de-eeuwse kledij gehulde burgers en neringdoeners de illusie van een geïdealiseerd verleden hooghielden. Het *"Oud België"* van 1830 was in de eerste plaats een pretpark dat de sfeer van een Belgische stad anno 1830 opriep. Van beide worden ontwerptekeningen, kostuums, meubels en fotografische reconstructies getoond.

Traditioneel werd grote aandacht besteed aan de afdeling Schone Kunsten, die een internationale stand van zaken bood van de toenmalige schilderkunst, beeldhouwkunst, grafiek, toegepaste kunsten en architectuur. In 1885 en 1894 viel de organisatie samen met de *"Driejaarlijkse Salons"*, die met name in 1885 een eerder conventionele keuze te zien gaven. In 1930 werd geopteerd voor een retrospectieve van Oude Vlaamse Kunst.

De Panoramische Droom brengt een ruime selectie kunstwerken die daadwerkelijk in 1885, 1894 of 1930 aanwezig waren opnieuw samen. Mede door de manier van presenteren, bieden zij een overtuigende indruk van de artistieke smaak van toen.

Bij de tentoonstelling, een concept van Mandy Nauwelaerts, Caroline Terryn, Paul Verbraeken en Patricia De Somer, hoort een lijvige en rijk geïllustreerde catalogus waaraan een twintigtal auteurs hun medewerking verleenden. In evenveel essays wordt ingegaan op de achtergronden van de

drie wereldtentoonstellingen, de politieke, economische en sociale evolutie, de onderliggende motivaties en belangen van de initiatiefnemers, de financiering, de exposanten en het publiek, en op de verschillende afdelingen van de tentoonstellingen zelf.

J. Braeken

De Panoramische Droom
Bouwcentrum (zaal 3) - Jan Van
Rijswijcklaan 191, 2000 Antwerpen.

Van 12 juni tot 31 augustus 1993,
dagelijks van 10 tot 18 uur,
woensdag tot 21 uur

Info 93 - tel. 03/232.01.03
Catalogus Nederlands/Engels -
352 pagina's, 200 illustraties -
1.600,- Bfr. in de boekhandel -
950,- Bfr. op de tentoonstelling.

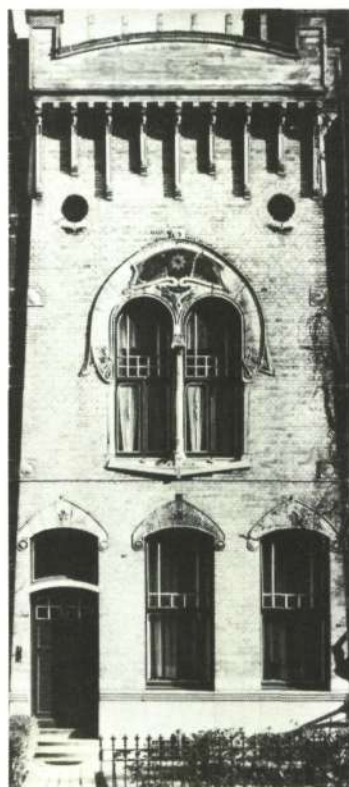
JOS. BASCOURT (1863-1927) ART NOUVEAU IN ANTWERPEN

Jos. Bascourt werd op 15 september 1863 geboren in Schaarbeek. Hij is afkomstig uit een eenvoudig gezin en gaat studeren aan de Academie voor Schone Kunsten van Antwerpen. Hij werkt overdag en volgt met succes avondcursussen in monumentale architectuur. In 1889 verwerft hij enige bekendheid als winnaar van een wedstrijd, uitgeschreven door de Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen. In 1894 bouwt hij verscheidene paviljoenen op de Antwerpse wereldtentoonstelling; rond die tijd krijgt hij tevens zijn eerste opdrachten in de wijk Zurenborg.

In de ontwikkeling van de Antwerpse Art Nouveau die in 1897 van start gaat, neemt Bascourt een bijzondere plaats in. Terwijl de meeste van zijn confraters zich laten inspireren door hun Brusselse voorgangers, slaat hij van meet af aan een eigen toon aan. In het twintigtal Art Nouveau-panden die hij tussen 1898 en 1908 realiseert, ontvouwt hij een eigen vormtaal, een sober en tegelijk exuberant idioom dat nauwelijks of geen gelijkenis vertoont met de gekende internationale of lokale Antwerpse voorbeelden. Zijn Art

Nouveau-creaties wekken oosterse associaties op zonder evenwel welbepaalde oosterse stilelementen te vertonen. Maar hoe ongewoon ook, de creaties van de architect passen wonderwel in de stedelijke context waarin ze tot stand komen. Deze context is vooral de reeds genoemde wijk Zurenborg, de laat 19-eeuwse buurt rond de Cogels-Osylei, waar de Naamloze Bouwmaatschappij van het Oostkwartier actief is.

Voor Bascourt vormen de opdrachten van de *Société anonyme pour la construction du Quartier-Est à Anvers* een unieke gelegenheid om zijn verbeelding de vrije loop te laten. Binnen de complexiteit van de eclectische omgeving heeft Bascourt zijn Art Nouveau-creaties feilloos weten in te passen. Dit is zeker niet vreemd aan het feit dat hij tevens een meester van het Antwerps eclecticisme was. De Art Nouveau was inderdaad slechts één aspect van zijn beeldend repertoire en beslaat hooguit tien procent van het ongewoon verscheiden oeuvre dat hij in zijn 40-jarige bouwpraktijk tot stand bracht. Hij beheerste zowat alle historische stijlen, van neo-grieks en -romeins tot neo-klassiek en -gotiek, van neo-renaissance en -barok tot

neo-Vlaams en neo-François I, van stick style en cottage style tot Art Nouveau.

Het merendeel van zijn creaties bestaat nog en vormt één van de belangrijkste bezienswaardigheden op architecturaal gebied in de Scheldestad. Tot de opvallendste realisaties van Bascourt te Zurenborg behoren het kasteelachtig complex van drie woningen *In de Sterre, de Sonne en de Mane*, de burgerhuizen *Lotus en Papyrus*, de groep van vier hoekpanden *De Vier Seizoenen* en de dubbelwoning *Euterpia*, een bravourestuk in neo-griekse stijl.

In zijn eigen woning, gelegen in de Sint-Vincentiusstraat te Antwerpen werkt hij een klein museum uit rond een centrale hall waarop de verschillende kamers uitkomen die hij elk in een andere stijl meubileert en aankleedt, zodoende zijn volmaakte stijl-kennis tentoonspreidend. Deze woning werd helaas in 1986 gesloopt. Het is niet overdreven te stellen dat de realisaties van Jos. Bascourt omstreeks de eeuwwisseling, zowel in als buiten Zurenborg toonaangevend zijn geweest voor de Art Nouveau te Antwerpen. Buiten Zurenborg bouwt Bascourt nog meerdere herenhuizen, zoals het *Gulden Spoor*, de residentie Gevaert, kantoorgebouwen (*Comptoir Commercial Anversois, Crédit Anversois*) en industriële gebouwen (chocolade-fabriek Swolfs-Roelants, de coöperatieve vennootschap *Le Comptoir sucrier, de Brasseries Artois*). Na het winnen van een wedstrijd krijgt hij ook de opdracht om het gemeentehuis van Wilrijk te bouwen, maar die niet uitgevoerd wordt.

Tot aan zijn dood blijft Bascourt een virtuoos op het gebied van de 19de-eeuwse historische stijlen en blijft hij trouw aan de eclectische stijlconcepten, die hij verder ontwikkelt in talrijke projecten en realisaties voor residenties en landhuizen in de ruime omgeving van Antwerpen. Jos. Bascourt overlijdt te Antwerpen op 6 maart 1927.

In tegenstelling tot Henry Van de Velde, die een haast lijfelijke weerzin aan de dag legde voor de omgeving waarin hij was opgegroeid en zich beklemd voelde door het burgerlijke conservatisme van zijn vaderstad - die hij dan ook spoedig de rug toekeerde - voelde

Antwerpen,
Cogels-Osylei 55, 1904
De Morgenster

Bascourt zich in Antwerpen geheel thuis. Hij hield van het oude Antwerpse stedschoon, de gotiek en Vlaamse renaissance die zelf reeds een vroege vorm van eclecticisme was, en wilde deze traditie nieuw leven inblazen. Wat Van de Velde als een uitdrukking van de geestelijke corruptie van de burgerij bestempelde, waren voor Bascourt gewoon verschillende talen die hij zich eigen maakte en waar hij zich blijkens de resultaten met hartstocht inleefde. Deze talen, ook die van zijn eigen tijd, wilde hij zo goed mogelijk beheersen. Hij cultiveerde ze met de bedoeling zich in alle situaties passend en gevat uit te drukken. Hij wilde zijn stad, kosmopolitisch en multicultuur als ze was, met de beeldspraak van verscheidene culturen verrijken.

Het Jos. Bascourt-Fonds

Het Joseph Bascourt-fonds, in 1974 verworven door de *Archives d'Architecture moderne*, omvat duizende documenten. Van de projecten van de architect zijn talrijke tekeningen bewaard gebleven, meestal van groot formaat en opgewerkt met waterverf. De verzameling plans, doorsneden en vooraanzichten van constructies zijn aangevuld met technische tekeningen waarop vele details van binnen- en buitenornamenten op ware grootte zijn weergegeven. Het betreft tekeningen in Chinese inkt of in potlood op papier, soms opgewerkt met waterverf, die door de vaklieden op de werven werden gebruikt. Het indrukwekkend aantal van deze documenten getuigt van de grote zorg die Bascourt besteedde aan de afwerking van zijn projecten.

De tentoonstelling

De tentoonstelling geeft een nage-noeg volledig beeld van het werk van de architect. Er wordt wel een sterke nadruk gelegd op zijn creaties in Art

Nouveaustijl. Een vijftigtal originele en nooit eerder tentoongestelde ontwerp-tekeningen uit het Joseph Bascourt-fonds evoceren de hele ontwikkeling van zijn oeuvre. Eerst komen de vormingsjaren en het jeugdwerk van de architect aan bod. Vervolgens wordt de erg vruchtbare periode van omstreeks de eeuwwisseling gepresenteerd, de tijd toen Bascourt vooral bedrijvig was als ontwerper van talrijke woonhuizen te Antwerpen-Zurenborg. Verder wordt een sectie ontwerpen voor 'cottages' en landhuizen getoond, een sectie meergezinswoningen en openbare gebouwen. Tenslotte komt een keuze aan bod van ontwerpen en creaties, gerealiseerd na de Eerste Wereldoorlog. Dit beperkt maar representatief geheel documenten uit het Bascourt-fonds wordt gestoffeerd met oude fotografische documenten, enkele recente foto-opnamen en een aantal voorwerpen en driedimensionele elementen - waaronder de maquette voor Bascourts Pax-monument - en meubilair afkomstig uit privé-verzamelingen.

Naar aanleiding van de tentoonstelling Jos Bascourt wordt een rijk geïllustreerde catalogus met drietalige tekst (Nederlands, Frans en Engels) uitgegeven. De publikatie vormt de neerslag van het onderzoek van Francis Strauven over het werk van Jos. Bascourt.

De publikatie omvat inleidende teksten, een biografie, een bibliografie en een up-to-date oeuvre-catalogus-inventaris van alle bouwprojecten en realisaties door Jos. Bascourt. Het boek wordt uitgegeven door de Archives d'Architecture-moderne.

*Jos Bascourt (1863-1917).
Art Nouveau in Antwerpen.
Fondation pour l'Architecture,
Kluisstraat 55, 1050 Brussel.
Van 24 juni tot 12 september 1993,
dagelijks behalve op maandag,
dinsdag tot vrijdag van 12 u 30 tot
19 uur, zaterdag en zondag van
11 uur tot 19 uur.
Tel.: 02/649.02.59.*

HENRY VAN DE VELDE IN DE VERZAMELINGEN VAN DE KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Dit jaar viert de Koninklijke Bibliotheek de dertigste verjaardag van de schenking van het Henry Van de Velde-archief, aangeboden door de twee overlevende kinderen van de kunstenaar, zijn enige zoon Thyl en zijn dochter Nele.

Tegelijk is het nu honderd jaar geleden dat Van de Velde de schilderkunst de rug toekeerde en zich ging toeleggen op "kunst toegepast op het dagelijkse leven".

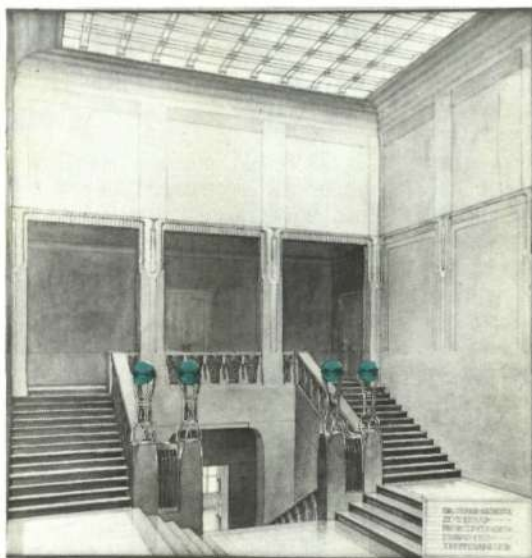
Naar aanleiding van deze dubbele verjaardag brengt de Koninklijke Bibliotheek enkele aspecten van haar rijke Van de Velde-verzameling onder de aandacht: pastels, tekeningen, meubels, drukken, boekbanden, brieven en archiefmateriaal. Het Van de Velde-archief is inderdaad een onuitputtelijke bron van autobiografische en onuitgegeven theoretische geschriften en van briefwisseling, getuigend van Van de Velde's internationale uitstraling en van zijn droom van een Cultureel Europa zonder grenzen noch bekrompen nationalisme. Een droom die hij deelde met vrienden als Romain Rolland, Walther Rathenau, Stefan Zweig en graaf Harry Kessler en die verzwond met de eerste kanonschoten van augustus 1914.

Henry Van de Velde in de verzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek, Koninklijke Bibliotheek Albert I, Kunstberg, Brussel, tot en met 21 augustus van 9 tot 16 u 45, gesloten op zondag en op 21 juli.

HENRY VAN DE VELDE - EEN EUROPEES KUNSTENAAR IN ZIJN TIJD

Reeds bij de veelbelovende start van deze merkwaardige retrospectieve tentoonstelling in het Karl Ernst Osthaus-Museum te Hagen vestigden wij de aandacht op de late maar terechte internationale belangstelling voor een creatief gigant van eigen bodem (M&L 11/5 september 1992).

Het obligate oponthoud van de zowat 576 met Van de Velde gelieerde

objecten in het Gentse - medebruikleengever - Museum voor Sierkunst beloofde een interessante - maar niet ingeloste - confrontatie tussen het vernuftig vernieuwbouwde 18de-eeuwse pand en het tentaculaire, niets of niemand onberoerd latende oeuvre van de Belgische banneling. Qua concept weet de tentoonstelling daarentegen indringend in te spelen op de sleutelmomenten van een uitzonderlijke en compromisloze carrière, alsmear in labiele werkomstandigheden, vaak tegen een benarde financiële achtergrond.

Welgeteld een eeuw na de *Engelenwake*, Van de Velde's vormgegeven overstap van de schilder- naar de sierkunst aan de vooravond van diens eerste eigen *Bloemenwerf* (1895), begint het fundamenteel baanbrekende van dit oeuvre pas tastbaar door te dringen.

In het bijzonder het late "*Belgische*" architecturale werk - met als onbetwist hoogtepunt de Gentse Universitaire Bibliotheekstoren - waar Luc Verpoest het in zijn bijdrage tot de kanjer van een catalogus over heeft, is in dit opzicht essentieel en nog aan den lijve toetsbaar. Verhelderend voor de aanvangsjaren is daarnaast Birgit Schulte's begripsvol werkstuk "*Ik ben de vrouw die tot elke prijs uw geluk wil...*". Zonder het wel eens pijnlijke detail te schuwen weet zij hierin de essentiële rol te belichten van Maria Sêthe, die haar wilskracht en organisatorisch talent tot het einde onvoorwaardelijk ten dienste zou blijven stel-

len van de carrière van haar geniale maar "*artistieke*" echtgenoot, een wegcijferen waar Van de Velde - ook en vooral op het sentimentele vlak - kwistig gebruik van zou weten te maken.

Is de Henry Van de Velde retrospectieve hoe dan ook te beschouwen als één der top-evenementen van 1993, dan wordt de lijvige maar tegelijk schitterende catalogus zonder meer een - noodgedwongen slechts met mondjesmaat door te nemen - referentiewerk. Uitzonderlijk rijk geïllustreerd en met enthousiast professionalisme uitgegeven door Pandora, Antwerpen, wordt het boek daarenboven - in een zeer degelijke Vlaamse versie van het Duitse origineel - te koop aangeboden aan een spotprijs.

Vermeldenswaard is tevens het gelijklopend initiatief van *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen* dat in samenwerking met het Museum voor Sierkunst een eerste "posterboek" uitgeeft, met name een portfolio met vier 30,3 x 43 cm kleurenreproducties van het pointillistische *Vrouw zittend bij het raam*, de beroemde zesarmige zilveren kandelaar, de in het Museum voor Sierkunst verzeild geraakte interieurfragmenten van de Brusselse woning De Craene-Van Mons, en uiteraard *Bloemenwerf*.

M.M. Celis

Henry Van de Velde-Een Europees kunstenaar in zijn tijd, nog tot 4 augustus 1993 in het Museum voor Sierkunst, Jan Breydelstraat 5, 9000 Gent. Vanaf 28 augustus in het Museum für Gestaltung, Zürich, en tot slot van 18 november 1993 tot 30 januari 1994 in het Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.

De catalogus kost 980,- fr. of ingebonden 1.450,- fr. Het OKV-posterboek kost 350,- fr. of kan besteld worden door storting van 350,- fr. + 150,- fr. verzendingskosten op rekeningnummer 448-0007361-87 van OKV, Tielt, met vermelding "*Poster Van de Velde*".

RETABELS IN DE KATHEDRAAL VAN ANTWERPEN

Tot 3 oktober zijn een aantal retabels, die in de 15de en 16de eeuw in Antwerpen vervaardigd werden, terug thuis. Van de massale produktie van retabels in de Middeleeuwen, is in de stad van oorsprong geen enkel voorbeeld bewaard gebleven. De Antwerpse kerken verloren al hun talrijke retabels in achtereenvolgende branden, beeldenstormen, plunderingen en oorlogen. Bij de grote brand van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen in 1533 bijvoorbeeld gingen meer dan vijftig retabels in de vlammen op. In eigen land bleven slechts een twintigtal Antwerpse retabels bewaard, meestal in de kerken en enkele in musea. Door de bloeiende handel, die zich vanaf de 15de eeuw ontwikkelde, werden de retabels in alle landen van Europa verspreid.

De belangrijkste productiecentra van deze retabels waren Brussel, Antwerpen en Mechelen. Vanaf 1470 moesten deze retabels onderworpen worden aan de ambachtelijke keuring van zowel het materiaal en het beeldsnijwerk als de vergulding, polychromie en schilderijen. De meeste retabels in Vlaanderen hebben een midden-gedeelte in gepolychromeerd beeldsnijwerk en geschilderde zijluiken en een predella.

De tentoonstelling vormde tevens de aanleiding tot een intensieve conservatie- en restauratiecampagne van de retabels die in het binnenland bewaard worden. Deze operatie werd gecoördineerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en werd uitgevoerd door tientallen zelfstandige restaurateurs en door de conserveringsploeg van het Bestuur Monumenten en Landschappen. Enkele retabels, die in relatief goede toestand verkeerden, werden in situ aangepakt. Het betrof de retabels van Opieter, Bocholt en Schoonbroek/Retie. Hier volstond een nazicht op houtwormaantasting, een fixering van afschilferende verf- en verguldingslagen en een lichte reiniging. Van deze expedities werd tevens gebruik gemaakt om het wetenschappelijk onderzoek van de retabels aan te vullen: dendrochronologie voor de datering van het eikenhout, studie van de polychromie en de decoratietechnieken, monsternames van verf- en verguldingslagen voor verder labo-

onderzoek, kunsthistorisch onderzoek, schema's met aanduiding van later toegevoegde delen, probleemzones op conservatorisch gebied, uitgevoerde behandelingen en aanduiding van de plaats van de merktekens.

Sommige retabels waren aan restauratie toe: zo werden de retabels van Neerharen/Lanaken, Korspel/Beverlo en Bouvignes volledig behandeld. Van België zijn er op de tentoonstelling nog de retabels van Hulshout (2), Enghien en Arlon te zien. Het meest voorkomend thema van deze retabels is de passie. Uit Zukowo (Polen), Elmt (Duitsland), 's Hertogenbosch (Nederland) en Dijon (Frankrijk) zijn dergelijke passieretabels te zien. Uit Västerås (Zweden) en Ulkebol (Denemarken) kwamen twee retabels met Mariale thema's, uit Folkärna (Zweden) een apostelretabel. Verder zijn er nog talrijke fragmenten van retabels te zien. De mooiste zijn ongetwijfeld de Vijf wijze en de vijf dwaze maagden, afkomstig uit de predella van Vaksala (Zweden). Deze tien sierlijke beelden, die nog grotendeels hun oorspronkelijke polychromie bewaren, zijn ongeëvenaarde getuigen van het vakmanschap van de Antwerpse beeldsnijders en stoffeerdere.

De tentoonstelling werd georganiseerd door de vzw Museum voor Religieuze Kunst Antwerpen. Een geïllustreerde catalogus is ter plaatse te verkrijgen in het Nedelands. Binnenkort komt er ook een Franse en Engelse versie. Een tweede deel van de catalogus is in opmaak en behandelt de meer technische gegevens in verband met het wetenschappelijk onderzoek en de restauratie.

M. Buyle

De tentoonstelling gaat door in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen, dagelijks toegankelijk behalve tijdens de eredienst.
Inkomprijs: 60,- fr.
Catalogus: 950,- fr.

HET HUIS AAN DE OVERKANT

Naar aanleiding van het eeuwfeest van de Art Nouveau brengt het Belgisch Centrum van het Beeldverhaal in Victor Horta's voormalig Waucquez warenhuis, in de Zandstraat te Brussel, een fotografische evocatie door Daniel Fouss van "het huis aan de overkant", met name het voormalige redactiegebouw van het Socialistisch dagblad *Le Peuple*.

Gebouwd in 1905 naar de plannen van architect Richard Pringiers (1869-1937), een medewerker van Horta, blijft de witstenen voorgevel van het pand een valabele getuige van de Art Nouveau-architectuur. In 1931 werd de gelijkvloerse lokettenzaal gemoderniseerd door de architecten Fernand (1886-1972) en Maxime Brunfaut (1909), samen met de oprichting, haaks hierop aan de Sint-Laureinsstraat, van een modernistisch drukkerijgebouw.

De markante gelijkenis tussen de redactie- en drukkerijgebouwen van *Le Peuple* te Brussel en deze van *Vooruit* te Gent werden hier reeds eerder uitvoerig toegelicht (*M&L*, jaargang 1 nr. 5, juli 1982). Zowat tegelijkertijd kwamen beide complexen leeg te staan.

Ondanks een aanvankelijk globaal voorstel raakte in 1989 uitsluitend de voorgevel van het Brusselse drukkerijgebouw beschermd als monument. Het geheel bleef sindsdien ziender-

ogen verkommeren.

Veelbelovende plannen voor de herinrichting van deze schitterende lokatie tot een gewestelijk architectuurmuseum bleven vooralsnog dode letter ... Terecht citeren de initiatiefnemers van de tentoonstelling de Chinese wijsgeer Lao-Tse (7de eeuw B.C.): "De gevel van een huis hoort niet toe aan zijn eigenaar maar aan diegene die hem bekijkt".

M.M. Celis

Het huis aan de overkant, Belgisch Centrum van het Beeldverhaal, Zandstraat 20, 1000 Brussel, dagelijks (uitgezonderd op maandag) van 10.00 tot 18 uur

GRATEN

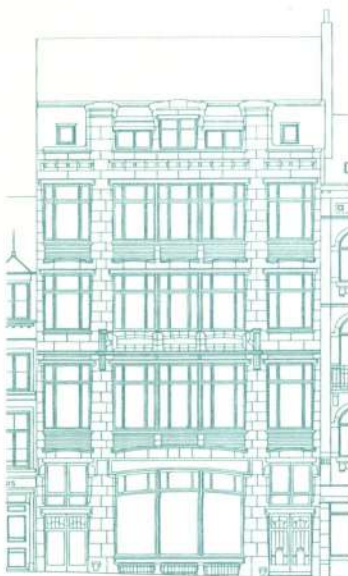
Het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium is de wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Gemeenschap dat zich over het Vlaams bodemarchief buigt. Het actieterrain beperkt zich niet tot de klassieke archeologie; ook plant- en dierresten worden diepgaand bestudeerd. De studie van visresten is hier een deelaspect van. In samenwerking met het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika zette het Instituut een tentoonstelling op met als titel *Graten*, een tentoonstelling rond archeologie en visserij. Deze loopt vooreerst in het Nationaal Visserijmuseum. Naderhand zal deze tentoonstelling reizen.

Archeologie en visserij

Bij archeologische opgravingen worden niet alleen de algemeen bekende objecten zoals potscherven, metalen voorwerpen of stenen werktuigen aangetroffen, maar ook organisch materiaal van plantaardige en dierlijke oorsprong.

De laatste jaren heeft de studie van flora- en faunaresten een belangrijke groei gekend. Men is tot het inzicht gekomen dat de vroegere mens niet alleen moet gezien worden als voortbrenger van een aantal kunst- en gebruiksvoorwerpen.

Het is van belang resten van planten en dieren uit opgravingen te onder-

zoeken om te begrijpen in welke natuurlijke omgeving de vroegere mens leefde en om na te gaan hoe hij de natuur exploiteerde.

Vis is steeds een belangrijk element geweest in de voeding. De visserij op zee en in de binnenwateren was vroeger een belangrijke economische tak. Niettegenstaande dit, werd tot voor kort de visserij enkel historisch en volkskundig benaderd; de bijdrage van de archeologie is totaal nieuw.

Toch blijkt nu reeds dat de archeologische aanpak een nieuw licht werpt op de kennis. De archeologische bevindingen vullen de historische kennis enorm aan. Het is ook mogelijk verder in de tijd terug te gaan.

Archeologische visresten

Het onderzoek van visbeenderen spitst zich toe op de reconstructie van de visvangst van in de prehistorie tot in de historische periode.

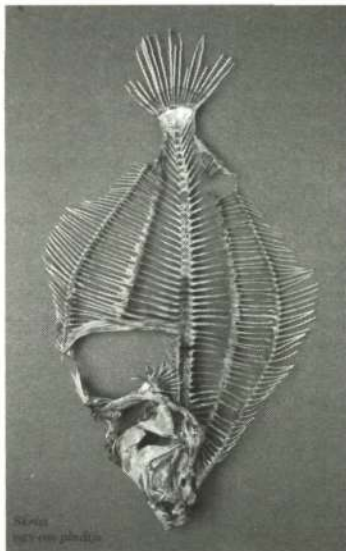
Van het vissen met de blote hand in ondiep water tijdens de steentijd tot de industriële visvangst in de 20ste eeuw liggen tienduizenden jaren.

De studie van opgegraven visbeenderen laat onder andere toe de evolutie na te gaan in de visserijmethoden, het gebruikte vistuig, de geëxploiteerde wateren. Voor de historische perioden (Romeins tot na de Middeleeuwen) wordt bovendien getracht de studie van de bodemvondsten te combineren met historische geschriften. Het is voor deze, maar ook vroegere perioden soms mogelijk uitspraken te doen over handelrelaties tussen kust en binnenland, over het relatief belang van zoetwater- en zeevis, over de statuswaarde van bepaalde vissoorten.

Enkele thema's

Van kustvisserij naar visserij in open zee

Uit onderzoek in verscheidene West-Europese landen blijkt dat in de vroege Middeleeuwen een belangrijke verbetering van de visserijtechnieken optrad. Daar waar vissers zich eerst beperkten tot visvangst vlak onder de eigen kusten, stelt men vast dat ze omstreeks de 8ste- 9de eeuw ver afgelegen visgronden gingen opzoeken. Dit blijkt niet alleen uit de geschriften maar ook uit de opgegraven vissoorten. Op enkele Vlaamse vindplaatsen was het reeds mogelijk een uitspraak te doen over de geëxploiteerde vis-

gronden. Zo reeds dat er een verschillend spectrum aan vis voorkomt op vindplaatsen bevoorrad via het IJzerbekken of via het Scheldebekken. Dit kan in verband gebracht worden met de seizoenaal warmere waters nabij het kanaal voor de westelijke vindplaatsen. Sporadisch vindt men ook aanduiding voor vis aangebracht van visgronden met rotsige ondergrond. Zo vindt men in een 14de-eeuwse site van Heist resten van leng, die waarschijnlijk voor de Engelse kust werd gevangen.

Overbevissing en pollutie

Het blijkt ook mogelijk verscheidene gevallen van overbevissing te documenteren. In België, net als in de rest van West-Europa kan de achteruitgang geïllustreerd worden in het bestand van steur, meerval en houting vanaf de Middeleeuwen. Van bepaalde veranderingen in het soortenspectrum moet nog uitgemaakt worden of het gaat om invloed van de mens of om fluctuaties in het klimaat en dus in de temperatuur van het zeewater. Een ander aspect dat vanuit het standpunt van de economische geschiedenis interessant is, vormt de invloed op het visbestand van de vervuiling binnen de middeleeuwse en zelfs Romeinse stad. Bepaalde artisanale activiteiten, zoals leerlooierij, blijken reeds zeer vroeg onze waterlopen vervuild te hebben, zij het dan wel meer lokaal dan nu het geval is.

Introductie van nieuwe vis

Ook de introductie van bepaalde vis-

soorten, waarvan de karper het meest gekende voorbeeld is, kan beter bestudeerd worden door het onderzoek van geschriften te combineren met beenderresten bij archeologische opgravingen. In Vlaanderen bijvoorbeeld treft men de vroegste karperresten aan in de 14de-eeuwse context. Onderzoek naar de gevolgen van deze introducties op de oorspronkelijke visfauna behoort eveneens tot de mogelijkheden.

De tentoonstelling

Aanschouwelijk, educatief, overzichtelijk, verhalend zijn de belangrijkste trefwoorden van deze tentoonstelling. Aan de hand van kleurfoto's en voorwerpen wordt een beeld geschetst van wat het archeologisch onderzoek op onder andere visresten aan waardevolle informatie oplevert. Een aantal uniek opgezette vissen - waaronder een exemplaar van de uitgestorven steur- en visskeletten worden ten toon gesteld.

Vissersattributen, bewaarmethoden, transportmiddelen, ... komen eveneens aan bod.

Verder zal aan de hand van drie specifieke archeologische sites aangetoond worden hoe het visgebruik tevens een indicator is van het levenspatroon van een gemeenschap.

*Graten. Een tentoonstelling rond archeologie en visserij, Nationaal Viserijmuseum, Pastoor Schmitzstraat 6, 8670 Oostduinkerke. Van 23 juni tot 17 oktober 1993, dagelijks van 10 tot 12 uur en van 14 tot 18 uur. Tel.: 058/51.24.68. Naar aanleiding van de tentoonstelling verzorgde het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium de publikatie *Archeologie en Visserij*, formaat A5, 96 blz., met 26 blz. foto's waarvan 16 in kleur. Prijs: 150,-fr.*

antwerpen93 Culturele hoofdstad van Europa

ACKERMANS VAN HAAREN & DEME GROEP - CASTROL N.V.

ANTWERPEN, VERHAAL VAN EEN METROPOOL (16de-17de EEUW)

De tentoonstelling *Antwerpen, verhaal van een metropool*, het belangrijkste historische project van ANTWERPEN 93, brengt ongeveer 250 kunstwerken samen die verband houden met de "Gouden Eeuw van Antwerpen". De tentoonstelling roept een beeld op van de culturele betekenis van Antwerpen en de betekenis van de cultuur voor de stad in de 16de en 17de eeuw.

Het verhaal is bekend. Antwerpen groeide omstreeks 1500 in enkele jaren uit van een middeleeuwse havenstad - de belangrijkste handelsplaats van Brabant - tot een wereldcentrum van cultuur, handel en financiën. De gunstige ligging aan de Schelde, en aan het eindpunt van een uitgebreid kontinentaal wegennet naar midden- en Zuid-Europa, maakten Antwerpen tot een knooppunt van internationale handel en transitoverkeer.

De teloorgang van Brugge en het stapelmonopolie voor de Portugese koloniale handel bevorderden de snelle opkomst. Op een halve eeuw tijd zwol het inwonertal van 40000 aan tot meer dan 100000, wat Antwerpen na Parijs en enkele Italiaanse steden tot de grootste stedelijke agglomeratie van Europa maakte. Op haar hoogtepunt omstreeks 1560 telde de stad zowat 1600 kooplui, afkomstig uit Portugal, Engeland, Italië, Frankrijk, Spanje en Duitsland. De Italiaan Guicciardini omschreef deze microcosmos als een "ideale republiek": *"Nergens ter wereld zijn vreemdelingen in hun handel en wandel zo vrij als in Antwerpen...met het gevolg dat hier een wonderlijk allegaartje huist, mensen van allerlei slag en nationaliteiten, en dat je te Antwerpen ongehoorlijk veel verschillende talen hoort spreken. Verre buitenlandse reizen zijn volstrekt overbodig voor wie de gebruiken en eigenaardigheden van een of ander volk zou willen bestuderen of navolgen: hij vindt deze allemaal in deze ene stad verenigd..."*.

Zij brachten een actieve geldmarkt op gang die concreet vorm kreeg in de Beurs, naar inhoud, vorm en exploitatiewijze een Europees model. De luxenijverheid nam in deze periode van hoogconjunctuur een steile vlucht, met name in de textielsector en de kunstambachtelijke productie. Met Plantijn aan het hoofd groeide Antwerpen uit tot het typografische centrum van het Westen, een ontmoetingsplaats voor intellectuelen en humanisten.

Het nieuwe Stadhuis stond symbool voor de rijkdom en het prestige van het *mercatorum emporium*. Deze open, vrijdenkende, kosmopolitische en onafhankelijke stad, evolueerde na de val van Antwerpen in 1585, tot een gesloten orthodoxe samenleving, een centrum van hoofse katholieke cultuur. De uittocht van vele duizenden betekende op termijn het einde van deze korte periode van intense bloei, een lot dat werd bezgeld door de definitieve sluiting van de Schelde in 1648. Toch kende de stad noch een schitterende nabloei in de eerste helft van de 17de eeuw. De contra-reformatie met haar zucht naar religieuze overdaad bracht de kunst als nooit tevoren tot bloei, maar monopoliseerde het intellectuele leven. Met Rubens, Van Dyck en in mindere mate Jordaens, wist de Antwerpse kunst zich op het internationale podium te affirmeren, en invloed uit te oefenen op de plaatselijke schildersscholen.

Hoewel er in de stad nog talrijke sporen van deze periode getuigen, wordt het steeds moeilijker om zich een beeld te vormen van het leven in de metropool van toen. Het verhaal van de stad, gebaseerd op brokstukken van het verleden - archiefdocumenten, objecten, gebouwen, beeldvoorstellingen - die vaak omwille van hun "buitengewone" waarde bewaard bleven, maakt als een mythe op organische manier deel uit van de stad. Het is bovendien een onvolledig en gekleurd verhaal, dat door elke generatie wordt aangevuld. Reeds vanaf de late middeleeuwen voerde Antwerpen haar zelfbewustzijn terug op het klassieke verleden via de legendarische overwinning van Brabo op de reus Antigoon. Het nieuwe economische en culturele elan van de 19de-eeuwse Metropool had nood aan legitimerende verhalen, die werd gelenigd door de herinnering aan de Gouden Eeuw. Men kan zich zelfs afvragen of de mythe niet groter is dan de stad. *Verhaal van een metropool* tracht hierop te antwoorden.

Verhaal van een metropool is nochtans geen historische-documentaire tentoonstelling in de gebruikelijke zin van het woord. De tentoonstelling, geconcepied door projectleider Jan Van der Stock, heeft niet de bedoeling om de geschiedenis van de stad te reconstrueren of zelfs te evoceren. De opstelling van de objecten, uitsluitend oorspronkelijk materiaal - schilderijen, tekeningen, prenten, boeken, meubels en juwelen - uit de 16de en 17de eeuw, suggereert een samenvang zonder iets te willen bewijzen. Individuele kunstwerken schikken zich ten dienste van de logische structuur van het verhaal dat de tentoonstelling vertelt.

Een eerste deel belicht het zelfbeeld van Antwerpen in de 16de en 17de eeuw, de fictie en feiten van de Metropool die haar bestaan wettigt door een stedelijke mythologie. Ook de visie van de buitenlanders en de rol van de stad in de eigentijdse literatuur komen voluit aan bod. Blikvangers zijn ondermeer een levensgroot bronzen Mercuriusbeeld uit een reeks Planeten, die in 1585 aan Alexander Farnese werd geschonken, de redezichten door Bonnecrey en vijf tekeningen door Dürer.

Een tweede deel biedt een overzicht van de verschillende facetten van de cultuurproductie in de 16de en 17de eeuw. Een eerste rode draad hierin is de rol van Antwerpen als internatio-

Gezicht op de Rede van Antwerpen, 1556
Brugge,
Grootseminarie
(Antwerpen '93)

naal cultureel platform tijdens de Gouden Eeuw. Een tweede rode draad is het schouwtoneel van de contra-reformatie, de façade en façade-moraal die de 17de eeuw beheerst.

De tentoonstelling vindt niet toevallig plaats in het volledig gerenoveerde Hessenhuis, in de 16de eeuw één van de economische slagaders van de stad, dat zelf als een tentoonstellings-object wordt behandeld. De bijzonder fraaie architectuur van de tentoonstelling, die elke museale sacraliteit naast zich neer legt ten voordele van een kaleidoscoop aan visuele ervaringen, werd ontworpen door een team onder leiding van architect Stephane Beel. *Verhaal van een metropool* wil de toeschouwer aan de hand van een eigentijdse vormgeving bewust maken van het artificiële karakter van zijn omgeving en van de historische afstand die hem scheidt van de tentoongestelde objecten, en precies door het bewustzijn van de afstand de materiële sporen uit de Gouden Eeuw een stukje dichterbij ons brengen.

De tentoonstelling wordt begeleid door een levige en fraai geïllustreerde catalogus, die naast een gedetailleerde beschrijving van de tentoongestelde objecten, diverse wetenschappelijke artikels bevat, die de ruimere context schetsen waarin de voorwerpen moeten gesitueerd worden.

Antwerpen, verhaal van een metropool (16de-17de eeuw)

Hessenhuis
Falconrui 53, 2000 Antwerpen

25 juni - 10 oktober 1993
dagelijks 10 tot 17 uur,
woensdag tot 21 uur
maandag gesloten

300 - 200 - 150 BF

INFO 93
tel. 226.93.00

Catalogus

Nederlands/Engels
384 pag., 300 ill.

KCML

INSTALLATIEVERGADERING VAN DE CENTRALE COMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Op 19 mei 1993 jongstleden werd in de *Tinne Pot*, één der panden van de *Hertogen van Brabant* aan de Brusselse Grote Markt, plechtig door Johan Sauwens, Vlaams minister van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming, de vernieuwde Centrale Commissie van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen geïnstalleerd.

In 1984 benoemd voor een termijn van vier jaar waren de aftredende leden dan ook sinds geruime tijd aan dergelijk initiatief toe.

De toespraken die bij deze gelegenheid werden gehouden reflecteren beter dan wat ook de sfeer en de draagwijdte van het gebeuren.

Toespraak door Johan Sauwens Vlaams Minister Van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming

Gisteren heb ik naar aanleiding van de voorstelling van de brochure *Samen investeren in vakkundig restaureren* aangekondigd dat op relatief korte termijn ook werk zal gemaakt worden van een concreet herbestemmingsbeleid. Immers pas met de realisatie van de drie pijlers van mijn preventief monumentenbeleid, namelijk onderhoud, restauratie en herbestemming, zal de monumentenzorg in Vlaanderen definitief een nieuwe elan meekrijgen.

Behalve een dynamisch Bestuur Monumenten en Landschappen en een efficiënte samenwerking tussen mijn kabinet en deze administratie is daartoe echter evenzeer een extern adviesorgaan vereist, dat los van de bestuurlijke context de veelal ontbrekende stem geeft aan de betrokkenheid en de kennis die terzake in onze maatschappij leeft. Ons rijk cultureel patrimonium is trouwens het levende

bewijs van de grote vakkundigheid en kunstvaardigheid van onze voorouders. Hetgeen zij in een ver, maar ook recent verleden hebben gecreëerd, behoort inmiddels tot ons wereldpatrimonium.

Is het pand waarin we ons nu bevinden, samen met de andere laat 17de-eeuwse monumentale gebouwen hier op de Brusselse Grote Markt, niet dè getuigenis van onze wereldvermaarde Vlaamse architectuur.

Om een optimaal monumenten- en landschapsbeleid te kunnen voeren moeten die scheppers via hun erfenissen deelachtig worden aan dat beleid. Het is mij dan ook een groot genoegen om precies in deze lokatie vandaag de Centrale Commissie van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen te installeren.

In het kader van de toenemende belangstelling die leeft bij de bevolking inzake het landschappelijk en cultureel patrimonium is de Commissie mijn maatschappelijk klankbord van externe deskundigen.

Ingevolge de tweede fase van de staatshervorming is de Vlaamse monumenten- en landschapszorg sedert 1989 geen culturele aangelegenheid meer en hoefde bij de samenstelling van de commissie geen rekening meer gehouden te worden met het cultuurpakt.

De Commissieleden die thans benoemd worden, hebben dit niet te danken aan een partijpolitieke verdeelsleutel noch aan de eventuele belangengroepen die zij zouden vertegenwoordigen. Deskundigheid is het enige criterium dat bij de samenstelling van de nieuwe Koninklijke Commissie bepalend is geweest. Om de begeestering en de ervaring van de oude leden tijdig te kunnen overenten op beloftevolle 'jongeren' werd daarbij eveneens een zekere verjonging van de Commissie nagestreefd. Zonder aflossing van de wacht - hoe kostbaar die ook is - wordt het monument niet meer bewaakt.

De bevoegdheid van de Commissie is adviserend. In de eerste plaats moet zij toepassing geven aan de bepalingen van de wet- en decreetgeving die het advies van de Commissie als een substantiële vormvereiste opleggen. Voorts adviseert zij de minister op zijn verzoek. Tenslotte kan zij ook ongevraagd bij de minister advies uitbrengen over alle aangelegenheden die de

monumenten- en landschapszorg aanbelangen.

Net zoals in het recente verleden is het mijn bedoeling de adviezen van de Koninklijke Commissie strikt te volgen. In het verleden waren ze steeds het resultaat van intern weloverwogen en gemotiveerde besprekingen. Ik ben ervan overtuigd dat de nieuwe leden aan deze adviezen hetzelfde gezag en dezelfde waarde zullen geven.

Wordt bij wijze van uitzondering een advies niet gevolgd, dan zal dit niet lichtvaardig gebeuren, maar slechts na grondig beraad en pas wanneer andere belangrijke waarden dan die van de monumenten- en landschapszorg erdoor in het gedrang zouden kunnen komen.

Zoals eerder welke andere adviezen zijn de adviezen van de Koninklijke Commissie in eerste instantie bestemd voor de minister bevoegd voor monumenten en landschappen. Dit houdt in dat de werkzaamheden van de Koninklijke Commissie zich uitsluitend situeren binnen het kader van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Dat er derhalve ook ten opzichte van de leden van de Koninklijke Commissie deontologische gedragsregels gelden zal niemand verwonderen. Vele leden van de Koninklijke Commissie zijn actief in talloze verenigingen die zich inzetten voor ons cultuur erfgoed. Daar er in de monumenten- en landschapssector nog zoveel te realiseren is, is dit zeer positief. Eenieder die bereid is zich voor het behoud van ons patrimonium ten volle in te zetten, moet dit mijns inziens ook kunnen welke functie of lidmaatschap - ook dat van de Koninklijke Commissie - hij of zij ook inneemt. In functie van een realistische adviesgeving is dit veldwerk bovendien een uiterst dankbaar gegeven. Het is uiteraard wel duidelijk dat de activiteiten van de leden enerzijds binnen het kader van de Koninklijke Commissie en anderzijds daarbuiten in verenigingsverband complementair moeten zijn en niet met mekaar kunnen worden vermengd.

Voor de praktische organisatie van haar werkzaamheden zal de nieuwe Koninklijke Commissie verder kunnen rekenen op de logistieke steun van mijn Bestuur. Gezien haar complementariteit voor mijn beleid is het logisch dat zij voor haar inhoudelijke werking verder beroep doet op de deskundigheid van haar eigen leden. Als minister bevoegd voor monumen-

ten en landschappen beschik ik voor de voorbereiding en de uitvoering van mijn beleid over een dynamisch Bestuur Monumenten en Landschappen.

Mijn verwachtingen van de Koninklijke Commissie situeren zich derhalve ook niet op het bestuurlijke niveau.

De externe deskundigheid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen is voor mij van zeer groot belang omwille van de algemene reflexie over de monumenten- en landschapszorg.

Er is een grote bereidheid zowel bij particulieren als bij de overheid om de handen uit de mouwen te steken en met grote inzet en creativiteit de monumenten- en landschapszorg aan te pakken. Hierbij is het gevaar niet denkbeeldig dat onder druk van de omstandigheden en ondanks alle goede intenties, de eigenlijke doelstellingen van de monumenten- en landschapszorg uit het oog worden verloren.

Een college van externe deskundigen kan met de nodige afstandelijkheid de theorie zuiver houden en de eigenlijke opties en doelstellingen van de monumenten- en landschapszorg in de huidige maatschappij helpen inschatten en omschrijven.

Er is een periode geweest waarin de leden van de Koninklijke Commissie bij gebrek aan ministeriële diensten moesten optreden als onbezoldigde inspecteurs. Gelukkig hoeft dit niet meer. Het zou overigens ingevolge de toename van het aantal beschermde monumenten en landschappen materieel niet meer mogelijk zijn.

Door deze gewijzigde toestand moet de Koninklijke Commissie haar belangstelling niet langer toespitsen op de casuïstiek van individuele gevallen. Haar wordt de mogelijkheid geboden zich te buigen over de werkelijke en grote problemen van een geïntegreerde monumenten- en landschapszorg en de uitdagingen ervan in een snel evoluerende maatschappij.

Om uit hoofde van het behoud en zelfs een verhoging van de leefkwaliteit tot een werkelijk geïntegreerde monumenten- en landschapszorg te komen is er vanuit een zin voor realiteit nog heel wat denkwerk en reflectie nodig. Ik denk hierbij aan:

- de bevordering van een cultureel toerisme dat het cultureel erfgoed niet langer bedreigt, maar op een niet-destructieve wijze ontsluit;

- het ontwikkelen van een herbestemingsgebied voor het cultureel erfgoed dat zijn oorspronkelijke functie heeft verloren;
- de rol van de monumenten- en landschapszorg in het beleid inzake ruimtelijke ordening;
- de instandhouding, het herstel en het beheer van beschermde landschappen en als regionaal landschap aangewezen gebieden;
- de harmonisatie tussen ruilverkaveling en landschapszorg;
- de eventuele uitdieping en vervollediging van het Charter van Venetië.

Om deze zware opdracht mogelijk te maken heb ik - zoals reeds aangekondigd - naar aanleiding van de nieuwe samenstelling van de Koninklijke Commissie nieuw én jong bloed ingebracht. Dit impliceert dan ook dat sommige oude leden niet herbenoemd worden. Om blijvend optimaal te kunnen werken moet hoe dan ook nu en dan nieuwe zuurstof toegediend worden. Dit doet echter niets af aan mijn waardering voor de onverdroten inzet van al deze leden voor het behoud van ons erfgoed. Integendeel, ik zou de nieuwe leden hierbij zelfs willen vragen een voorbeeld te nemen aan hun voorgangers en contact te blijven houden met hen. Hun rijke ervaring kan aan hun jeugdige enthousiasme zonder meer een meerwaarde geven.

Die verjonging die ik in de Commissie wenste door te voeren, heeft mij wel menigmaal voor moeilijke keuzes, a fortiori voor dilemma's geplaatst. Dit was onder meer het geval voor wat het voorzitterschap betreft. Ik hoop dan ook, mijnheer Craeybeckx, dat u samen met mij het devies "Toekomst hoort der jeugd" huldigt. Wat ik wel met zekerheid weet is dat het voor uw opvolger een zware uitdaging zal worden om uw inzet als voorzitter te evenaren. Voor uw jarenlang engagement vanuit die hoedanigheid dank ik u dan ook namens alle monumentenzorgers in Vlaanderen oprecht en benoem ik U tot Ere-voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

De Heer F. Baudouin zou ik bij deze evenzeer willen danken voor zijn dierbare inzet als ondervoorzitter van de tweede afdeling. Het is mij dan ook een eer om u te benoemen tot Ere-ondervoorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

Het engagement van de leden van de Commissie was niet minder. Daarom sta ik erop Mevrouw J. Berden, Mevrouw J. Douillez en de Heren P. Baudouin, F. Commers, L. Cools, G. Derks, E. Lagrou, R. Lemaire, J. Van Grimbergen, H. Van Kerckhove, A. Verheyden, H. Pauwels, J.K. Steppe en G. Van Deuren, M. Baesen, F. Snacken en K. Van Hoof tot Ere-lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen te benoemen.

Als nieuwe, jonge voorzitter van de Koninklijke Commissie benoemd ik de Heer H. Stynen.

Tot ondervoorzitter van de eerste afdeling en derde afdeling worden opnieuw respectievelijk de heren A. Van den Abeele en R. Verheyen aangeduid. Ondervoorzitter van de tweede afdeling wordt de heer M. Smeyers.

Als lid van de eerste afdeling worden de heren P. Bauters, F. Becuwe, P. Bongaerts, W. Cogge, C.G. De Dijn, L. Devliegher, P. Huys, A. Linters, K. Van Balen, W. Vlaeminck en mevrouw F. Van Tyghem en mevrouw A.M. Draye aangeduid.

Lid van de tweede afdeling worden de heren J. Caen, G. Delmarcel, A. Lombaert, G. Persoons, P. Vandenbroeck, C. Vandevelde, Thieu Wieërs en mevrouw L. Depauw-Deveen.

Tot slot duid ik als lid van de derde afdeling (landschappen) de heren M. Antrop, B. Berten, G. De Boe, P. Jacobs, E. Kuycken, L. Vanhecke, F. Verhaeghe, A. Verhoeve, A. Verstraeten en mevrouw A. Timmersman aan.

De hier vandaag vernieuwde Koninklijke Commissie heeft aldus in opvolging van een eminent jurist, thans een eminent historicus als voorzitter. Vermits hij gedoctoreerd heeft over de geschiedenis van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen is hij alvast goed geplaatst om uit het verleden van de Commissie - indien nodig - lessen te trekken en er zich wel van te gewispen in welke omstandigheden en op welke wijze de Koninklijke Commissie haar belangrijkste rol heeft kunnen spelen. Ik denk alvast dat dit voor de toekomstige werking van de Koninklijke Commissie een waarborg kan zijn.

Als er een domein is waar een historisch of kunsthistorisch inzicht van belang is, dan is dit zeker de zorg voor het bouwkundig erfgoed. Om ons zo kwetsbaar erfgoed een werkelijke toekomst te bieden, is evenwel een goeie interactie tussen alle monumenten- en landschapszorgers noodzakelijk. Mag ik U vragen voorzitter, daar op toe te zien.

Toespraak door Herman Stynen, voorzitter

Een tweetal jaren geleden, op de dag dat ik mijn doctoraal proefschrift verdedigde met de titel *Een eeuw zorg voor monumenten en landschappen. Een onderzoek naar de werking van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in de periode van 1835 tot 1940*, had ik er geen vermoeden van dat ik ooit nog de opdracht zou krijgen deze commissie zelf te leiden. De minister heeft er nochtans reeds allusie op gemaakt: deze vererende aanstelling heb ik voor een groot deel te danken - of moet ik zeggen te wijten - aan dit onderzoek. Hoe dan ook ben ik zeer graag op de vraag van de heer minister ingegaan.

U heeft me uitgedaagd, mijnheer de minister, door te stellen dat ik beter dan wie ook de lessen uit het verleden van de commissie zou moeten kunnen trekken. Op de verdediging van mijn proefschrift trouwens heeft de vroegere en huidige voorzitter van de eerste afdeling van de commissie, baron Van den Abeele, mij de pertinente vraag gesteld welke concrete lessen het onderzoek had opgeleverd. Kon ik mij toen nog comfortabel verschuilen op academische vluchtheuvels zoals het historische karakter van het onderzoek en de "veilige" einddatum ervan - 1940 -, dan kan ik dat vandaag niet meer. In de marge wil ik niet nalaten te vermelden dat dit onderzoek de voorzitter van de tweede afdeling, professor M. Smeyers, zeker niet onbekend is: hij was de geïnteresseerde en veeleisende co-promotor van mijn proefschrift.

Ik ben graag bereid lessen te trekken. Maar zeker de historici onder u beseften maar al te goed dat dit niet zonder risico's is: een selectieve lezing van de geschiedenis leent zich makkelijk tot misbruik. Het is immers mogelijk tegengestelde opvattingen of benaderingen te argumenteren of zelfs de

juistheid ervan te bewijzen vanuit de geschiedenis. Dat is de eigen subjectiviteit tot norm verheffen, dat hoort thuis onder de noemer *"operationele geschiedschrijving"* en onze maatschappij kent hiervan onbetwistbaar een aantal minder fraaie voorbeelden. Toegepast op de monumenten en landschappen is een dergelijke benadering de zekerste weg om ze tot *"lijdende voorwerpen"* te maken - lijdend hier wel degelijk met *"lange ij"* geschreven.

Hier is een andere houding vereist. Monumenten en landschappen zijn objecten met een betekenis en geschiedenis die vitaal zijn voor de kwaliteit van het leven en die met schroom en terughoudendheid, respectvol en op een bewuste en gevoelige manier benaderd moeten worden. Het begrip *"draagkracht"* - in de brede zin van het woord - is hier voor mij een sleutelwoord. De draagkracht van een monument, de draagkracht van een landschap mag niet overschat en overschreden worden. Klinkt dit misschien wat clichématig, vaag en literair? Het kan. Nochtans heb ik ervaren, vanuit de zeer verschillende invalshoeken van waaruit ik in deze sector werkzaam ben geweest - het beleid, de administratie, het onderzoek en thans de Koning Boudewijnstichting - tot welke zeer concrete vragen en afwegingen deze houding onvermijdelijk aanleiding geeft.

Ondanks de waarschuwingen wil ik me toch even op het gladde pad van het lessen trekken. Ik geef ze vandaag voor eigen rekening, omdat ik als kersverse voorzitter - alleszins in mijn interpretatie van deze opdracht - niet wil vooruitlopen op de ideeën en inzichten die ongetwijfeld uit deze vernieuwde commissie naar voren zullen komen.

De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen bestaat uit een groep van onbezoldigde vrijwilligers. Dat heeft voor natuurlijk gevolg dat er geen garantie bestaat voor een permanentie. Reeds kort na haar oprichting in 1835 wordt binnen en buiten de Commissie dan ook het signaal gegeven dat voor een efficiënte en zinvolle werking een permanentie een noodzaak is. In groeiende mate vraagt men naar een administratie, die dagdagelijks op het terrein werkzaam is en het beleid kan voorbereiden en uitvoeren. In 1972 werd eindelijk zo'n administratie opgericht,

intussen uitgegroeid tot een volwaardig Bestuur voor Monumenten en Landschappen. De les uit de geschiedenis is dat dit instrument de mogelijkheid biedt om - ieder vanuit zijn eigenheid, bestuur én commissie - complementair en constructief samen te werken. Complementair, omdat ieder zijn eigen taakomschrijving heeft, constructief omdat de doelstellingen samenvallen. Misschien druk ik het wat oneerbiedig uit wanneer ik stel dat het Bestuur in zijn geheel - uiteraard onder meer - het secretariaat van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen is.

Een tweede les uit de geschiedenis betreft de verhouding tussen de Provinciale Commissies en de centrale commissie. De les is eenvoudig: er moeten goede contacten zijn, zodat de noodzakelijke afstemming kan gebeuren. Ook hier zijn de sleutelwoorden complementariteit en een constructieve en open ingesteldheid. Of om het heel concreet te formuleren: de taak is niet de eigen instelling, achterban of persoon te dienen. Bij herhaling valt uit de geschiedenis af te leiden dat een dogmatische ingesteldheid tot het afbreken van elk contact kan leiden en dat kan desastreuze gevolgen hebben. In 1868 bijvoorbeeld werd zowaar beslist geen jaarlijkse algemene vergadering meer te organiseren omdat dit gebeuren stevast uitliep op al te hoog oplopende discussies. Het mag dan wel verheugend heten dat het bezig zijn met monumenten en landschappen de gemoederen intens beroerde, maar wanneer het product hiervan non-communicatie is, is deze beroering verspild. Ik spreek me er vandaag niet over uit onder welke vorm en met welke frequentie de contacten tussen de provinciale commissies en de Koninklijke Commissie moeten gebeuren, maar dat ze er moeten zijn, staat voor mij als een paal boven water.

Een derde les is essentieel: de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen moet haar antennes hebben in wat men het *"brede maatschappelijke gebeuren"* pleegt te noemen. Monumenten- en landschapszorg kan niet alleen een zaak zijn van professoren en experts. Het is een dynamische bezigheid, het is geen waarde vrije bezigheid. De wortels van deze activiteit, de geboorte van de *"moderne monumentenzorg"*, brengt ons terug naar het

einde van de 18de eeuw, toen in het verlengde van de Franse revolutie het patrimonium tot bezit van de gehele gemeenschap werd verklaard. Gaandeweg heeft de zaak zich geïnstitutionaliseerd, gaandeweg werd het een specialisme; daarvan is de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen een concrete emanatie. Maar ondanks die evolutie blijft het grondbeginsel overeind: de monumenten en landschappen zijn van en voor de hele gemeenschap.

In het veld van de officiële gemandateerden - het beleid, de administratie, de commissie - sluit de commissie misschien wel het dichtste aan bij wat leeft in de talrijke verenigingen van vrijwilligers die zich inzetten voor de monumenten en landschappen. Zij opereren vanuit het hart en dragen dikwijls ook het hart op de tong. Zij waren het ook die zich in het verleden dikwijls in een haat-liefde verhouding profileerden ten aanzien van de commissie. En ze schuwden daarbij de pertinente vragen niet: bestaat er eigenlijk wel een commissie voor monumenten en landschappen? Moét er wel zo een commissie bestaan? Eén van de gevolgen van deze kritische reacties was in 1860 de oprichting van provinciale commissies. Telkens de vragen pregnant werden gesteld, hebben ze op korte termijn tot vernieuwing geleid.

Doch deze vragen werden niet alleen in een ver verleden gesteld. Nauwelijks een half jaar geleden werd in een krantenartikel, waarvan de auteur één van de nieuwe leden van de vernieuwde commissie is, gepleit voor een externe doorlichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. De vraag luidde of deze commissie nog wel een zinvolle opdracht heeft in de actuele monumenten- en landschapszorg. De auteur van het artikel heeft in zijn vraagstelling geen ongelijk, meen ik, hoewel ik besef dat ik mij met deze mening in dit gezelschap op glad ijs begeef: het is niet omdat iets 150 jaar oud is dat het daarom moet blijven bestaan. Maar, wees gerust, persoonlijk twijfel ik niet aan het antwoord: ik ben ervan overtuigd dat de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen een betekenisvolle opdracht heeft.

Met uw goedvinden, mijnheer de minister, praat ik even uit de biecht -

hoewel biecht niet meteen een toepasselijke term is voor het persoonlijk gesprek waarin u mij voorstelde om voorzitter te worden - *"Ik wil een sterke commissie"*, heeft u toen uitdrukkelijk gezegd. Het is een duidelijke, maar tegelijkertijd ook een ambigue boodschap

De boodschap is duidelijk: ik leid eruit af dat u wenst dat de commissie een groot moreel gezag uitstraalt. U wenst dat ze zich boven kortzichtige en kleine belangen kan stellen. U wenst dat ze op een verantwoorde en verantwoordelijke manier haar standpunten bepaalt en uitdraagt. U wenst dat ze mee zorgt voor het voortbestaan van onze waardevolle monumenten en landschappen en erover waakt dat de draagkracht van deze monumenten letterlijk en figuurlijk bewaakt wordt. Net zoals ze moeten beschermd worden tegen blinde of door eigenbelang geïnspireerde vernielingsdrang, moeten ze soms ook behoed worden voor een overdreven enthousiasme of overhaaste dadendrang. De ambities tekenen zich voor mij duidelijk af, maar ik voeg hier meteen aan toe dat die ambities voor mij onverbreekelijk samengaan met een in wezen bescheiden opstelling: bescheidenheid ten aanzien van het patrimonium en de rol die de commissie kan spelen in de evolutie van de monumenten en de landschappen; bescheidenheid ook - wat echter geen onderdanigheid betekent - en respect ten aanzien van de andere actoren in het veld van de monumenten- en landschapszorg. Een duidelijke boodschap dus, maar ook een ambigue boodschap. Ik hoop, mijnheer de minister, dat u zich bij gelegenheid herinnert dat U het was die om een sterke commissie heeft gevraagd. U zal moeten aanvaarden dat deze sterke commissie zich het recht toeëigent impertinent te zijn, ook ten aanzien van diegene die haar heeft aangesteld. Dit hoeft echter geen probleem te vormen, zolang dit gebeurt in een geest van openheid en luisterbereidheid, en vanuit een bekommernis om de monumenten en landschappen.

Ik wil stilaan afsluiten met, zoals het ongetwijfeld hoort, woorden van hoop en van dank. Ik hoop dat de vernieuwde Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen veel werk zal hebben. Ik hoop dat U, mijnheer de minister, haar bevraagt en dat de administratie haar bevraagt. Ik ben

ervan overtuigd dat ik uit mijn voorzitterschap ook persoonlijk zeer veel zal leren. Ik verheug me daarbij op de samenwerking met velen onder de leden die ik reeds ken, en met wie ik al of niet reeds in het verleden in andere constellaties heb samengewerkt. Ik verheug mij er niet minder op de anderen in het kader van een gemeenschappelijke taak te leren kennen. Ik hoop dat - als ik het zo mag uitdrukken - de *"oude"* leden hun ervaring constructief zullen inbrengen ten aanzien van de *"nieuwe"* leden - waaronder ikzelf als voorzitter -, om de werking van de vernieuwde commissie te voeren en de continuïteit van de werking te waarborgen.

Een woord van dank wil ik tenslotte richten tot de afscheidnemende leden en in het bijzonder de voorzitter. Ik ben er mij ten volle van bewust dat er tijdens de afgelopen jaren momenten zijn geweest waarop het lid of voorzitter zijn van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen allesbehalve een sinecure is geweest, laat staan een dankbare taak.

Mijnheer de minister, geachte aanwezigen, voor de eerste maal spreek ik namens de voltallige commissie wanneer ik u dank voor het in ons gestelde vertrouwen. Als voorzitter zal ik alles in het werk stellen om dit vertrouwen ook waar te maken.

Toespraak door Herman Craeybeckx, uittredend voorzitter

Mijnheer de Minister, het heeft mij bijzonder verheugd, dat U bij uw aantreden voor het eerst sedert lange jaren en wel sedert het beëindigen van de ambtstermijn van Minister R. De Backer een adequaat monument- en landschapsbeleid hebt in het leven geroepen waarvan de resultaten nu reeds zichtbaar zijn. Een beleid, lang verwacht, dat voelbaar is over het hele Vlaamse territorium en waarbij U aandacht heeft besteed zowel aan het grote monument, als aan het kleine landschapselement, daarbij de typologische en intrinsieke verwevenheid in het licht stellende.

De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen hebt u ook in al haar geledingen vernieuwd, daarbij een multidisciplinaire samenstelling voor ogen houdend, vereist voor de deskundige werking van dit achtbaar orgaan.

Ikzelf heb in de lange periode van mijn voorzitterschap, taak dewelke ik met enthousiasme heb waargenomen, veel geleerd van mijn collega's en aldus mijn geest kunnen verrijken. Ook had ik het voorrecht met eminente deskundigen samen te werken aan een noodzakelijk autonome adviesverlening van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, uitgaande van onze eigen kennis en gesteund door de zeer waardevolle voorbereidende en logistieke steun van de leden van het bestuur en in het bijzonder van onze secretarissen en medewerkers.

Ik dank U allen voor uw medewerking en ook voor uw gulle vriendschap. Ja, ik heb hier goede vrienden gemaakt. Ik ben er bijzonder fier op altijd op uw vertrouwen en loyaliteit te hebben mogen rekenen in de uitoefening van mijn ambt, waarbij ik steeds heb gehandeld, gemandateerd zijnde door de beslissingen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Ik heb er naar gestreefd in het kader van een adequate wetgeving samen met de leden van de Provinciale Commissies eenzelfde uitgestippelde visie in onze adviserende werking tot uiting te brengen. Ik hoop dat dit dan mijn nederige verdienste mag zijn.

Ik vertrouw er op dat de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen samen met de Provinciale Commissies voor Monumenten en Landschappen werkend over de hen toegekende respectieve wettelijke bevoegdheden hun voorname opdracht gezamenlijk zullen uitoefenen, met een waakzaam oog voor de deontologie van het beleid, dat de mens centraal moet stellen, in zijn te vrijwaren historisch en cultureel gegeven en ter verdediging van zijn specifieke identiteit.

Samen met Uw nieuwe en jonge voorzitter wens ik de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, aan dewelke ik zo verknocht ben geworden, een goede vaart. Ikzelf voel mij zoals de krijger die huiswaarts gaat, het gelaat heeft afgewend, maar die zijn wapenrusting niet heeft afgelegd. Ik heb gezegd.

Buitenkrant

ONTDEKKINGSTOCHT IN PEPINSTER EN OMGEVING

Op zaterdag 2 oktober organiseert het KADOC (Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum Leuven) een nieuwe neogotiekstudiedag. Voor deze dag, die dit keer veeleer opgevat is als een "kijktocht", wordt de taalgrens overgetrokken naar Pepinster en omgeving. De parochiekerk en enkele vroeg-neogotische gebouwen staan op het programma.

Vanuit Leuven gaat de bus naar Pepinster, waar eerst een bezoek wordt gebracht aan *Les Mazures*. Dit kasteel is één van de vroegste neogotische realisaties in de provincie Luik. Het werd in 1835-1837 gebouwd in opdracht van een plaatselijk industrieel door architect Auguste-Marie

Poortgebouw van het kasteel Les Mazures (foto Kadoc - Leuven)

Vivroux uit Verviers. In 1971 werd het gedeeltelijk gesloopt. Wat er rest, het poortgebouw, de conciërgewoning en de kapel, getuigt nog van het uitgesproken schilderachtige karakter.

Aansluitend geeft kunsthistoricus Emmanuel Van der Heuden een uiteenzetting over de neogotiek in Pepinster en omgeving. De meeste aandacht zal hij daarbij besteden aan de *Sint-Antoniuserkerk* (1893-1899) die in de namiddag wordt bezocht. Deze parochiekerk in het centrum van Pepinster is het werk van de Luikse architect Clément Léonard. Voor het interieur deed opdrachtgever pastoor Sylvain Balau een beroep op onder meer Adolphe Tassin (muurschilderingen), Gustave Ladon (glasramen), de Leuvenaars Benoit Van Uytvanck, Camille Goffaerts en Oscar Algoet (meubilair) en het weefatelier van het Heilig Hart-instituut in Heverlee. Omwille van de gaafheid van dit ensemble kan het interieur van de kerk vergeleken worden met dat van de kerk van Vyvekapelle en van de Julianakerk in Brussel.

Na dit uitgebreide bezoek gaat het richting Verviers. Onderweg wordt halt gehouden bij de *Capelle Fyon* in *Jusleville*, nabij Theux. In 1821 door J. Vivroux gebouwd als kapel voor een nu gesloopt kasteel, werd ze onlangs ingericht als privé-woning. In Theux zelf is het *Institut Saint-Roch* een bezoek waard. Dit schoolcomplex, waarvan het hoofdgebouw dateert uit de tweede helft van de 18de eeuw, draagt vroeg-neogotische sporen en bezit een merkwaardige kapel uit 1891.

In Heusy, een deelgemeente van Verviers, staat de *Sint-Hubertuskerk* (1974-1876) naar een ontwerp van de Luikse architect Charles Thirion. Ook hier is het interieur, zij het minder rijk dan in Pepinster, haast intact.

De studiedag eindigt in Verviers zelf, waar zich meerdere neogotische gebouwen bevinden. We vernoemen hier enkel het merkwaardige, Viollette-Duc-achtige (maar niet toegankelijk) Peltzerkasteel, de Sint-Julianakerk met haar "Maredsous"-gevel, in 1896-1897 ontworpen door genoemde Thirion, en op de Place Saint-Remacle, in de schaduw van de gelijknamige neoclassicistische kerk, een pittoresk neogotisch tuinpaviljoentje, in 1837 vermoedelijk door Auguste-Marie Vivroux gebouwd.

Wie aan deze studiedag wil deelnemen, kan voor praktische informatie contact opnemen met het KADOC, Vlamingenstraat 39 te 3000 Leuven. Tel.: 016/28.35.00 en vragen naar Greet De Neef.

KONINKLIJKE VERENIGING
DER
HISTORISCHE WOONSTEDEN
VAN BELGIË

KASTELENGIDS BELGIË

1993

1994

KASTELENGIDS BELGIË

Trouw als de Beaujolais nouveau ligt de jaarlijks bijgeschaafde *kastelengids* van de Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden van België weer ter beschikking van cultuurlinnende vrijetijdsbesteders. Zoals steeds voorzien van een bondige historische nota, een foto en alle nodige informatie - openingsuren, tarieven, te volgen route en andere - prijzen nu al ruim 120 woon- (en andere) steden zichzelf terecht aan. Bovendien blijft de prijs van deze degelijke en nuttige brochure belachelijk laag.

De *Kastelengids* 1993 is verkrijgbaar door storting van 150,-fr. (+ 50,-fr. port) op postrekening 000-0051739-38 van de Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden van België, Vergotestraat 24, 1200 Brussel

'Elk streven naar behoud van het cultureel erfgoed moet kaderen in een beleid voor een sociale leefomgeving. Een dergelijk gecoördineerd beleid moet zowel de bouw van nieuwe wijken op mensenmaat beogen, als de sanering van waardevolle historische wijken en dorpen. De gemeenschappelijke basis is het streven naar een andere maatschappij, waar andere waarden vooropstaan dan de technische vereisten, en de bekommernis voor onmiddellijk geldelijk gewin.

Waarom moet het cultureel erfgoed bewaard worden en voor wie? Is het om in te gaan op een modeverschijnsel?

Is het om aan de volkeren de mogelijkheid te bieden hun wortels te herontdekken of om hen in staat te stellen hun identiteit te bewaren? Is het om onvervangbare schoonheid veilig te stellen of om de verscheidenheid te bewaren in een wereld die door de toenemende uniformiteit steeds meer verschrakt?

Beschermen om esthetische, volkskundige of toeristische redenen? Al deze motieven geven een gedeeltelijk maar geen afdoend antwoord op de vraag waarom volkeren in Europa zo fors reageren op de afbraak van oude wijken en dorpen.

Ik denk dat de middelmatigheid en de onleefbaarheid van de hedendaagse bouwsels het andere deel van het antwoord geven.

Misschien moeten we eraan toevoegen dat de mensen ook behoefte hebben aan een gevoel van geborgenheid dat hen gegeven wordt door het vertrouwde beeld van de geboortestreek uit hun kinderjaren.

De afbraakwoede treft immers niet alleen de gebouwen zelf maar ook het sociale weefsel van een wijk of dorp.

Wat we vooral moeten opzoeken in de oude wijken, is de reden waarom ze zo aangenaam zijn om in te wonen.

Die kwaliteiten moeten we inbouwen in de nieuwe steden. We moeten hierbij lessen leren uit het verleden, lessen waarmee men gedurende enkele tientallen jaren heeft willen breken. We moeten echter verder kijken dan alleen maar naar het behoud van ons patrimonium op zich, maar moeten daar overheen streven naar een aangename leefomgeving voor iedereen waarvan het verleden een vanzelfsprekend en onmisbaar onderdeel is'.

gestileerde bloem met bladeren is aangebracht. Het gebruik van geometrische patronen met verwerking van florale motieven is in onze gewesten zeer karakteristiek voor de periode van de laat-barok.

De smalle hoge schouw vertoont veel gelijkenis met deze in de kleine ontvangstruimte op het gelijkvloers. De schouwboezem met boogvormig geprofileerd topstuk, is versierd met eenvoudig getrokken lijstwerk dat bovenaan in een boog een palmet omsluit. Alleen het tablet en de schuine voorzijde van de wanden zijn in hout uitgevoerd dat aanvankelijk gevernist of geboend was. De stookplaats is afgewerkt met een oorspronkelijk zwarte, gietijzeren haardplaat waarop putti, bloemen en fruit zijn afgebeeld. De achterzijde van de haardopening is bekleed met kleine, vuurvaste gefigureerde haardsteentjes. De voorzijde en de zijflanken van de schouwmantel zijn bezet met mangaankleurige gleiswerktegeltjes.

De rechterhelft van de verdieping wordt ingenomen door twee achter elkaar gelegen salons. Het rijkst aangeklede salon ligt vooraan rechts en is toegankelijk enerzijds via een deur vanuit de ruimte links vooraan, anderzijds via een dubbele deur die uitgaat op de gang en tegenover de trap. Het plafond is verdeeld in drie rechthoekige vakken.

Het centrale veld is afgezoomd met geprofileerd lijstwerk dat aansluit bij de monumentale schouwmantel. De centrale zone bestaat uit twee door lijstwerk omgeven vierkanten, binnenin door smallere lijsten verdeeld tot een geometrisch patroon met centraal nog eens twee ingeschreven vierkanten, waarvan de zijden boogvormig geopend zijn. Het centrale vierkant met gemodelleerd lijstwerk is gevuld met een grillig, gestileerd plantaardig motief met in het midden een bloem (wilde roos?) die rust op een bed van gestileerde bladeren en rankwerk.

In de plafondvelden links en rechts van het centrale vak, zijn telkens twee door lijstwerk omgeven rechthoeken met concave hoekzones aangebracht die opgesmukt zijn met gestileerde bloemmotieven. Het lijstwerk van de middelste rechthoek wordt aan de langszijde halverwege onderbroken. Daar vormt het een centraal ovaal met twee bloemen aan weerszijden van grillig gestileerde stengels omgeven met een gekartelde bandlijst.

Centraal staat een laatbarokke schouw van hetzelfde type als deze in de linker woonkamer. De schouwboezem en -mantel zijn gehuld in een eikehouten bekleding, versierd met snijwerk. Oorspronkelijk was in het midden van de schouw-

boezem een schilderij ingelijst. De bekleding werd nooit beschilderd, doch vertoont verschillende vernis- en waslagen. De stookplaats die oorspronkelijk halfcirkelvormig was uitgewerkt en waarvan de achterwand bekleed was met vuurvaste tegels werd in een latere fase dichtgemetseld (31). De voorzijde van de stookplaats is bekleed met geelbruine gleiswerktegels met rankmotieven.

Groepjes van vier tegels vormen telkens een andere tekening. In het tegelvlak is een paddestoelvormige opening met koperen omranding uitgespaard.

De stookvloer is rechthoekig afgezoomd met marmer en uitgevoerd in op hun kant geplaatste leien.

Dit salon is de enige ruimte waar de oorspronkelijke, eiken parketvloer in zogenaamde "*pointe de Hongrie*" bewaard is. De 22 cm brede planken zijn enerzijds bevestigd op de kinderbalken, maar tevens onderling verbonden met smeedijzeren klampen.

Het lokaal achteraan rechts, is eveneens drie traveeën diep. Het middelste van de drie plafondvakken, dat tegen de schoorsteenboezem is aangewerkt, heeft een rechthoekig binnenvlak met lijstwerk dat aan de kortzijde trapvormig verloopt en in het midden van de langszijden door halve cirkels onderbroken wordt. In de twee flankerende rechthoekige plafondvelden is de middenzone onversierd.

Het schouwlichaam van de centraal geplaatste schouw werd later vergroot en herbepleisterd. Het schoorsteentablet en de wanden van de nog 18de-eeuwse schoorsteenmantel zijn uitgevoerd in hout, waarvan de eerste olieachtige overschildering grijsgroen is. De voorzijde van de stookplaats is bekleed met tegels in mangaankleurig gleiswerk, waarin een ovaalvormige haardopening met koperen omranding is uitgespaard. Na het verwijderen van deze invulling, leek de haard op dezelfde wijze geconstrueerd als de schouw in de woonkamer.

Tweede verdieping

De tweede verdieping heeft dezelfde lokaalverdeling. De kamers zijn sober. De plafonds zijn uitgevoerd met lemen troggewelven die telkens halfrond eindigen tegen de moerbalk. Alleen in de kamer vooraan links is een stookplaats aanwezig.

Zolders

De centrale steunmuur verdeelt ook de drie zolders in twee helften. Alleen de rechterhelft van de eerste zolderverdieping heeft ooit als woonruimte gediend en is voorzien van een troggewelfplafond. Boven het trapgat bevindt zich op de tweede zolderverdieping een oude hijsinstallatie.

RESTAURATIE

De eigenaar N.V. Kredietbank vertrouwde de restauratieopdracht toe aan architect Erik Martens uit Maaseik. De opdrachtgever stelde voorop dat al de ruimten in het gebouw in principe inschakelbaar dienden te zijn in de bankactiviteiten die nu reeds aanwezig zijn in het bankgebouw naast *De Leliën*.

De kelders zullen functioneren als tentoonstellingsruimte en cafetaria voor het personeel. Op het gelijkvloers worden de ontvangstruimte voor het cliënteel, het directiebureau en een grote vergaderzaal gerealiseerd. De vertrekken op de eerste verdieping zullen benut worden als vergader- en expositielokalen. De burelen worden ondergebracht op de tweede verdieping. De drie volwaardige woonlagen onder het dak krijgen een appartementsfunctie.

De nieuwe bestemming, die nauw aansluit bij de oorspronkelijke, impliceerde dat er weinig structurele ingrepen dienden te gebeuren. Essentieel waren enerzijds het bruik- en bereikbaar maken van alle niveau's en anderzijds het conserverend restaureren van dit monumentale gebouw met zijn rijk, Maaslands interieur.

In eerste instantie werd er voor geopteerd om alle beschikbare ruimte maximaal te benutten. De gewelfde kelders werden uitgediept en het peil

werd verlaagd tot min drie meter. Beide langsgerichte kelderruimtes werden met elkaar verbonden via twee schuingeplaatste deuropeningen die uitgespaard zijn in de dikte van de scheidingsmuur en gericht zijn op de circulatiekern met lift en trap. In de achtergevel werd onder het raam in de tweede travee een opening gemaakt en werd de oorspronkelijke 17de-eeuwse buitentrapp hersteld. Belangrijk was ook de herwaardering van de open haard en van de oude bakoven.

De drie zolderniveau's werden uitgewerkt tot volwaardige leefruimtes, zonder dat er structureel bepaalde ingrepen dienden te gebeuren. Om de bovenste twee niveau's voldoende te verlichten, werd in het achterste dakvlak een raam geconstrueerd dat geaxeerd is op de as van de gevel. Het vertrekt onder de noklijn, in een zone van vijf verticale glasstroken waarvan de middelste smaller is en het diepst uitloopt, zodat de raamconstructie trapsgewijs versmalt naar beneden toe.

Het construeren van een lift die een vlotte circulatie zou verzekeren en het voor iedereen zou mogelijk maken de zeven niveau's te bereiken, was een fundamentele eis van de opdrachtgever. Teneinde de waardevolle interieurs niet aan te tasten, werd er voor geopteerd om de lift te bouwen in de traphal, in de schoot van de 18de-eeuwse trapconstructie. Op deze plaats werden voorheen voorraadzakken omhoog gehesen met de installatie die zich op de

▶
Eerste verdieping -
vooraan rechts:
laatbarokke schouw
en plafond.
Toestand na de
restauratie
(foto O. Pauwels)

▶▶
Gelijkvloers -
vooraan rechts:
laatbarokke schouw.
Toestand vóór de
herschikering in
blauwe polychromie
(foto O. Pauwels)

tweede zolderverdieping bevindt. Om de prachtige balustertrap minimaal te ontsieren of te verstoppen, construeerde men een panoramische lift (32).

Voor het overige waren de problemen van technische aard en werd er voor gekozen om de intrinsieke kwaliteiten van het gebouw maximaal te conserveren en te herwaarden. Samenvattend kan gesteld worden dat de werken aan de buitenzijde beperkt

bleven tot het vernieuwen van de dakbedekking met inbegrip van de dakkapellen, de kroonlijsten en de koperwerken van goten en afvoeren, het reinigen van de gevels, plaatselijk herstel en voegwerk van het bakstenen parament en van de kalkstenen omlijstingen. Gezien de gaafheid van het geheel werd beslist om in reconstructieve geest, glas in lood te herplaatsen in de bovenlichten van de kruisramen en de nieuwe ramen opnieuw te voorzien van blinden.

HET ONDERZOEK VAN STUCWERK EN SCHILDERING

LODE DE CLERCQ

Het stucwerk in het huis "*De Leliën*" vormt zowel op technisch als op stilistisch vlak een belangwekkend ensemble. Het onderzoek wees uit dat het stucwerk op de plafonds een eigen draagstructuur vertoont, waarbij het gebruik van een raaplaag bestaande uit vrijwel zuivere alluviale klei en plantaardige vezels, determinerend is. Deze raaplagen die rechtstreeks teruggaan op de vakwerk-tradities, hebben immers een zeer grote kleeftkracht en een hoge elasticiteit. Dit maakte ze buitengewoon geschikt om toe te passen op houten constructies. Bijkomend werden deze constructies op hun beurt beter beschermd tegen het steeds dreigende brandgevaar in de laat-middeleeuwse steden. In de archiefteksten uit deze periode worden de stucateurs die dergelijke uitvoeringen op zich namen, dikwijls "*leempleckers*" genoemd (1). Het gebruik van zuivere klei liet zelfs toe dat hier een zeer speciale behandeling van de houten draagstructuur werd toegepast. De kinderbalken van de houten roostering van het gelijkvloers werden onderaan voorzien van een houten bebording waarop de tengellatjes werden gespijkerd. Dit had voor gevolg dat er geen echte stucbaarden tussen dit lattenweefsel voorkwamen en dat het zware stucpakket dus hoofdzakelijk door kleeftkracht vasthing. De ruimte tussen de kinderbalken werd van bovenuit nogmaals met een laagje leem afgedicht. Op deze drager werden de lijsten en ornamenten in een typische kalk-zandmortel uitgevoerd.

Uit het kleuronderzoek blijkt dat er op de stucwerken grosso modo twee types van situaties voorkomen, namelijk volledige sequenties met eerst kalkwitsellagen en vervolgens olieachtige, 19de-eeuwse verflagen en daarnaast gedeeltelijke sequenties waar de olieachtige lagen vrijwel direct op het stucwerk waren aangebracht. De eerste categorie werd, uitgezonderd in de gang van de eerste verdieping, aangetroffen in het trappenhuis, de eerste en tweede verdieping.

De kalklagen vertonen vrijwel alle een relatief goede hechting, behalve op die plaatsen waar het onderliggende stucwerk werd vervormd. Hier ontstond meestal afschilfering. De vele witsellagen zijn echter gedeeltelijk verantwoordelijk voor het detailverlies van de vormgeving. In combinatie met het pakket olieverflagen werd deze versluiering nog erger. In de andere ruimtes werd de 19de-eeuwse overschildering met olieverflagen, voorafgegaan door een decaperen van het stucwerk. Hier is de versluiering minder erg.

Samenvattend kan men stellen dat het een merkwaardig gaaf bewaard interieur betreft dat hoofdzakelijk tijdens de 18de eeuw werd gerealiseerd en slechts in detail gewijzigd werd gedurende de 19de en de 20ste eeuw.

(1) Zie hiervoor o.m. Dubbe B., *Een 16de-eeuwse gepleisterde balk*, in *Antiek*, 26, 1991. Ook in het huis '*t Sestich* te Leuven konden we resten van de oudste 15de-eeuwse pleisterlagen terugvinden, waarvan de raaplaag zeer analoge karakteristieken vertoonde.

Kleuronderzoek van de schouw afgebeeld op pagina 34. De "originale" polychromie was uitgevoerd in verschillende blauwvarianten. (foto L. De Clercq)

HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

H. HEYMANS en R. GLAUDEMANS

De opgravingen vonden plaats in de tweede helft van maart 1993. Hierbij konden de kelders en de tuin achter de rechter kelder onderzocht worden. Het onderzoek leverde weinig resultaten op.

In het voorste gedeelte van de rechterkelder, werd onder de bakstenen bevoering een waterput gevonden. De bovenrand van de overwelfde put en het middelpunt van dit gewelf, dat 47 cm boven deze bovenrand uitstak, bevonden zich respectievelijk op 57 cm en 10 cm onder het vloerniveau van de kelder. De zuivere kiezel kwam voor op 2,20 m onder de bovenrand; er werd geen houten structuur onder de laatste mergelblok geconstateerd. De diameter bedroeg binnenmaats 1,11 m en buitenmaats 1,51 m (dikte van de mergelblokken: 20 cm).

In de met puin gevulde put werden vele fragmentaire archeologica aangetroffen. Naast enkele kleinere fragmenten is het roodbakkerde aardewerk met loodglazuur vertegenwoordigd door gedeelten van een steelkommetje en van een grote voorraadpot uit de 17de eeuw.

De witbakkende keramiek levert, naast een fragment van een zalfpotje, een licht-konische bloempot met loodglazuur aan de buitenzijde; aan dit loodglazuur werd koperoxyde toegevoegd zodat de witbakkende klei een groene kleur kreeg. Deze bloempot kan in de tweede helft van de 18de of in het begin van de 19de eeuw gedateerd worden.

Bij het steengoed vermelden we een beperkt aantal wand-, rand- en bodemfragmenten, waarbij enkele stukken met ingeritst bloem- en bladmotief in het eerste kwart van de 18de eeuw te dateren zijn.

Het aardewerk met tinglazuur kan grosso modo ingedeeld worden in majolica (binnenzijde bedekt met tinglazuur) en faience (volledig bedekt met tinglazuur). Enkele kleinere fragmenten van veelkleurige (blauw, paars en geel) majolica dateren uit de 17de eeuw.

Waaier- of plooi-schotel uit de tweede helft van de 17de eeuw (foto H. Heymans)

Merkwaardig is de vondst van een bordfragment in biscuit, een ongeglazuurd product dat, na het leerhard worden van de klei, éénmaal wordt gebakken voordat de glazuurlaag wordt aangebracht. Dit zou kunnen verwijzen naar een lokale productie van aardewerk met tinglazuur in de tweede helft van de 18de eeuw.

Het drinken van koffie, thee of chocolade werd in de tweede helft van de 18de eeuw een modeverschijnsel.

Naast enkele fragmenten van schoteltjes in porselein met bruine glazuur op de buitenwand (zogenaamde capucijnervaar) en kobaltblauwe beschildering onder de veldspaatglazuur, komen er ook gelijkaardige kopjes voor. Verder werd een 19de-eeuws schoteltje aangetroffen met zwarte en oranje beschildering op veldspaatglazuur en bruine glazuur aan de buitenzijde.

Dit modeverschijnsel deed de mensen zoeken naar een materie die het dure porselein kon vervangen. Dit werd vanaf 1725 gevonden in de faience-fine ("English Stoneware").

De vroegste fragmenten vormen de delen van een kommetje in bruin Engels aardewerk ("brown stoneware"), die dateren rond 1725.

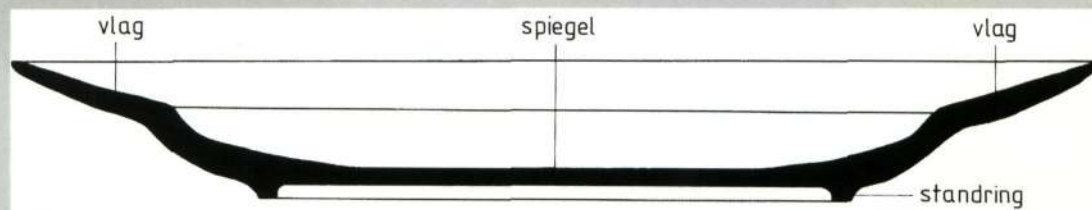
Rond 1760 werd in het Engels aardewerk een nieuwe soort ontdekt; deze "creamware" vinden we in deze waterput terug via een aantal platte borden met ritmisch gegolfde rand ("Royal shape") of met een rand versierd met veren ("feathered edge").

Enkele kop- en steelfragmenten van pijpen verwijzen naar de 18de en de 19de eeuw.

Naast fragmenten van vensterglas, komen er resten van mondgeblazen flessen in groen glas (17de-18de eeuw), konische bekers van mondgeblazen loodglas (eerste helft 18de eeuw) en glazen met decors in radgravuretechniek (18de eeuw) voor.

Tussen de metaalvondsten zijn resten herkenbaar van een haak, een hoefijzer en een gietijzeren grape.

De beenderresten zijn miniem. De klassieke huisdieren - rund, varken, schaap/geit, kip en konijn - waren de belangrijkste voedselleveranciers, naast zoetwatervis die zeker uit de Maas afkomstig was. Het veelvuldig voorkomen van oesters duidt op het feit dat het welstellende bewoners waren.

Bij de *bouwmaterialen* vermelden we fragmenten van reliëf-pleisterwerk, wit geglazuurde wandtegels, wandtegels met delftsblauwe beschildering, een ruitvormige vloertegel en twee rechthoekige tegels uit roodbakkende klei met gele of bruine glazuurlaag; een datering in de 18de eeuw is aangewezen.

In de tuin die aansluit op het rechter gedeelte van het pand werd een tweede waterput ontdekt. De binnendiameter bedroeg 1,80 m en de buitendiameter 2,40 m (dikte van de mergelblokken: 30 cm). De diepte van de put bedroeg vanaf de bovenrand 4,60 m. De put was volledig gevuld met recent bouwafval.

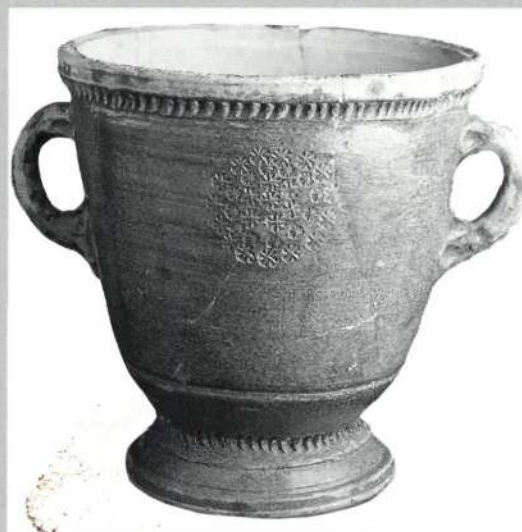
Achter deze waterput werd een afvalkuil aangesneden, die grotendeels machinaal vernietigd werd.

Naast een tiental fragmenten van *haardstenen* met geometrische en florale motieven die identiek zijn aan de haardstenen in situ, werd één kleine, rechthoekige haardsteen teruggevonden met als motief een kruis en daaronder de letters IHS.

Het *gewone aardewerk* omvat een 17de eeuws fragment van een teil en van een kan in roodbakkende klei. Interessant is een tweezijdig geglazuurde waaier- of ploischotel uit de tweede helft van de 17de eeuw, die eerder als een pronkstuk gebruikt werd. De rand was waarschijnlijk samengesteld uit acht blokken. De vlag is versierd met florale motieven in oranje, blauw en groen. Het niet bewaarde tafereel van de spiegel was begrensd door twee concentrische cirkels. Vermeldenswaard is een groot fragment van een 17de-eeuwse schotel in *majolica* met forse standring. Op de vlag bevindt zich een directe blauwe, binnenwaarts gerichte, penseelbeschildering met florale motieven. Het hoofdmotief op de spiegel wordt omringd door twee concentrische, blauwe cirkellijnen. Op de spiegel van het bord is een huis met rokende schouw weergegeven; op de voorgrond bevinden zich een vijver en enkele bomen die getamponeerd zijn. Uit de tweede helft van de 17de eeuw dateert een fragmentair bewaarde schotel in *faience-fine*. De smalle standring is doorboord, zodat de schotel kon opgehangen worden.

De randversiering die ingedeeld is in vlakken, overschrijdt ruim de breedte van de vlag en wordt in de niet-bewaarde spiegel begrensd door twee concentrische cirkels.

Het uit de eerste helft van de 18de eeuw afkomstig *glaswerk*, omvat enkele fragmenten van vensterglas, wijnglazen met zeskantige stam, wijnflessen in groen glas en drinkglazen met gegraveerde motieven. Een voetfragment van een woudglas zou in de 17de eeuw mogen gedateerd worden. Onder de kleine gebruiksvoorwerpen rangschikken we twee benen knopen, een bronzen gesp en een (nog) niet geïdentificeerde munt.

Bloempot in keramiek met loodglazuur uit de tweede helft van de 18de of begin 19de eeuw (foto H. Heymans)

In de tuin werd als losse vondst eveneens een kapiteel in kalksteen gevonden; een datering in de 17de eeuw lijkt hier aangewezen.

De archeologica uit waterput 1 omvatten de 17de, 18de en 19de eeuw. In deze drie eeuwen durende periode ligt de klemtoon op de 18de eeuw, waarin het nieuwe pand gebouwd werd.

De vroeger te dateren vondsten behoren zonder twijfel tot een oudere bewoning, wat niet wil zeggen dat de waterput toen al gebouwd werd. Waarschijnlijk raakte hij vanaf het einde van de 18de eeuw buiten gebruik en werd dan als put voor huishoudelijk afval gebruikt; ook oudere en jongere vondsten werden toen gedumpt.

De bijzonder interessante afvalkuil is aan de hand van de vondsten te dateren in de 2de helft van de 17de en het 1ste kwartaal van de 18de eeuw. Wij veronderstellen dat de bewoners van het nieuwe pand deze kuil niet meer gebruikt hebben.

Fragment van waaierschotel (links) met florale motieven in oranje, blauw en groen (foto H. Heymans)

Schouwgeheel in
het lokaal achter-
aan links op de
eerste verdieping.
Toestand na de
restauratie
(foto O. Pauwels)

Schouwensemble
vooraan links,
op de eerste
verdieping.
Toestand na de
restauratie
(foto O. Pauwels)

Behalve droogmakingswerken, de technische ingrepen voor de lift, electriciteit, verwarming, sanitair en beveiliging, beperkten de algemene interieurwerken zich tot het herbepleisteren van de wanden en het plaatselijk herstel of vernieuwen van de troggewelven op de bovenste verdiepingen.

Speciale aandacht werd besteed aan de elementen die de kwaliteit van dit Maaslandse interieur bepalen: trap, deuren, parketvloeren, stucwerkplafonds, schouwen en haarden.

De eiken houten trapconstructie, de dito paneeldeuren en de eikehouten schouwbekledingen werden gereinigd, plaatselijk hersteld, curatief behandeld tegen houtaantasting door insecten en zwammen, gebeitst en geboend. Van de oude parketvloeren werden de 2,5 cm dikke planken, waarvan de breedte varieert tussen 15, 20, 22 en 25 cm, gereinigd, aan beide zijden geschaafd, opgeschuurd en geboend.

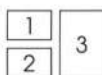
De restauratie van de stucwerkplafonds genoot de grootste aandacht. Als basis diende het technisch onderzoek uitgevoerd door Lode De Clercq. Hieruit bleek dat er ernstige problemen waren in verband met de hechting van het stucwerk, enerzijds te wijten aan de opbouw en het materiaalgebruik, anderzijds aan vochtbelasting, waardoor de raaplaag ernstig werd aangetast.

Voor de consolidatie en fixatie van deze bekledingen werden door L. De Clercq verschillende methodes voorgesteld die, na te zijn uitgetest op enkele proefzones, gecombineerd werden toegepast.

Na gehele of gedeeltelijke verwijdering van de verflagen, diende de raaplaag plaatselijk geconsolideerd met ethylsilicaat, teneinde de leem ongevoelig te maken voor waterabsorptie en swelling. Na uitharding, werd geïnjecteerd met kalkcaseïnaat. De aanvulling van de uitgevallen gedeelten gebeurde met een mengsel van leemzand, luchtkalk, schelpkalk, vlasvezels en koehaar (33).

De eindlaag en de ornamenten werden hersteld met een luchtkalkmortel waaraan grof marmmermeel werd toegevoegd.

Naargelang de genomen opties om het 18de- of 19de-eeuwse aspect te valoriseren, werden niet-relevante verflagen geheel of gedeeltelijk verwijderd. Voor het stucwerk waar er onder de olieverflagen verschillende kalkwitsellagen aanwezig waren, werden deze tesamen verwijderd door behamering met een burijn. Voor de stucwerken waar bijna uitsluitend olieverflagen voorkwamen, opteerde men

1-2.
Haardstenen met
geometrische en
floreale motieven.
(eigen foto)

3.
Gerestaureerde
achtergevel en
tuinaanleg
(foto O. Pauwels)

voor een mechanische verwijdering van de loshangende schilfers en een geheel of gedeeltelijk ontverven met verwekers.

In de lokalen waar het 18de-eeuwse kalk-of lijmverfaspect diende benaderd, herschilderde men met een caseïne-tempera (34). In de overige ruimtes waar het olieachtig aspect van het 19de-eeuwse verf-systeem diende gerespecteerd, werd geverfd met specifieke acrylaten.

In verband met de aankleding en de kleurgeving van de lokalen, werd eens te meer rekening gehouden met de door L. De Clercq uitgevoerde sonderingen op schouwen en plafonds. In gezamenlijk overleg werd beslist om op het gelijkvloers in de twee lokalen aan de marktzijde het 18de-eeuwse aspect te onderlijnen door het plaatsen van behang dat volgens

de 18de-eeuwse techniek, gestempeld is uitgevoerd en door afwerking van het plafond in caseïne-tempera. De schouw rechts vooraan werd polychroom geschilderd. Dezelfde kleuren werden hernomen op de lambrizing en de deuromlijstingen. De schouw vooraan links bleef wit en de haardplaat diepgrijs, zoals oorspronkelijk. De achteraan gelegen ruimtes dienden, gezien de 19de-eeuwse aanpassingen, in 19de-eeuwse geest geschilderd.

Op de eerste verdieping herstelde men het 18de-eeuwse aspect. De plafonds werden licht violet gekleurd conform één der oudste verflagen die boven overal werd aangetroffen. De wanden werden uitgevoerd in romig wit. De eiken schouwboezems werden geboend en de schouwmantel achteraan rechts schilderde men grijsgroen, zoals in de oudste fase (35).

VOETNOTEN

- (1) Daniëls G. en Sangers W., *De Markt van Maaseik*, Maaseik 1972. Boonen M., *Huisnamen te Maaseik*, Maaseik, 1980.
- (2) Pand nr. 30: 17de-eeuws hoekhuis (eerste vermelding 1635) met 19de-eeuwse gevel langs de marktzijde; z.g. "Bokkerijderswoning", in de tweede helft van de 18de eeuw bewoond door hun aanvoerder Henricus Houben. Beschermd als monument bij Ministerieel Besluit van 16 oktober 1991.
- (3) Pand nr. 31: 19de-eeuwse woning ingeplant op de plaats waar zich in de 18de eeuw "De gulden Handt" bevond.
- (4) Pand nr. 32: 17de-eeuwse woning met laat-classicistische voor-gevel uit de periode 1790 - 1820. Beschermd als monument bij Ministerieel Besluit van 16 oktober 1991.
- (5) Pand nr. 34: nieuwbouw; momenteel worden het gelijkvloers heringericht en de gevel aangepast om beter geïntegreerd te worden in de straatwand. In de 18de eeuw bevond zich hier vermoedelijk een leerlooierij "De Stevel".
- (6) Pand nr. 35: 19de-eeuws gebouw dat voorheen als herberg fungeerde.
- (7) Pand nr. 36: gebouwd circa 1690 in Maaslandse renaissance-stijl door Antonius Meyrers en Catharina Houbie; gerestaureerd in 1985-1986 in opdracht van de Bank Brussel Lambert door architect Erik Martens. Beschermd als monument bij Koninklijk Besluit van 25 november 1985.
- (8) Pand nr. 37: gebouw in 1687-1688 in Maaslandse renaissance-stijl door Hendrik Jan Cornely en Johanna Margaretha Lacourt; gerestaureerd in 1985-1986 in opdracht van de Bank Brussel Lambert door architect Erik Martens. Beschermingsprocedure aan de gang.
- (9) Pand gelegen op de hoek van de Markt en de Bosstraat: gebouwd na 1687-1688; in 1629 staat zijn voorganger bekend als "in die nootstal, in die smis van Gorissen der smee"; in 1794 woonde hier een barbier-chirurgijn, L. Smeets. Beschermd als monument bij Koninklijk Besluit van 10 juli 1993.
- (10) De gegevens betreffende dit hoofdstuk werden geput uit de historische nota opgesteld door Martin Boonen.
- (11) Hierbij onze dank aan de heer M. Boonen voor het historisch vooronderzoek.
- (12) Boonen M., *op. cit.*, p. 19-21.
- (13) De naam was inmiddels gewijzigd van "Pergens" naar "de Pergens".
- (14) M. Boonen vermoedt dat het schild en de inscriptie boven de deuromlijsting pas later zijn aangebracht en wel door de huurder baron de Liliën. Hiervoor hebben we geen enkele aanwijzing.
- (15) Het gebruik van de term "Maasstijl" in plaats van "Maaslandse renaissance".
- (16) Schlusmans F., *Het Limburgse burgerhuis tot omstreeks 1750. Een typologische overzicht*, in *Monumenten en Landschappen*, 6, 1987, p. 38-39, p. 45-46. Francot H. - Vancleef J., *Stijlvol Maaseik. Monumenten binnen de wallen*, Maaseik, 1987. Overzicht van de bouwperiode in Maaseik (opgesteld door F. Schlusmans), p. 9-11.
- (17) Een gebouw uit dezelfde bouwfase en met dezelfde stijkenmerken, is "Den Soeten Naam Jesus", gelegen in de Hepperstraat en gedateerd 1710.
- (18) Meischke R., *Het Maastrichtse burgerhuis van de vijftiende tot de achttiende eeuw*, in *Bulletin van de Koninklijke oudheidkundige Bond*, 72, 1973, p. 86-87; p. 94-95.
- (19) Meischke R., *op. cit.*, p. 101, fig. 18. Hier wordt een plattegrond weergegeven van een huis in Maastricht, gelegen Grote gracht 12 met een gelijkaardige verdeling als "De Leliën". Het pand is gedateerd met ankers 1715 en wordt geciteerd als een goed voorbeeld van een breedhuis met middenmuur.
- (20) Vermeldenswaard is dat deze zijmuur oorspronkelijk niet bij dit huis, doch bij dit van de linker buurman behoorde. Bij de bouw van "De Leliën" heeft men de zijgevels van het voorgaande gebouw afgebroken en de moerbalken in de zijgevel van de geuur gelegd, mogelijk om ruimte te winnen. Deze gevel was duidelijk verweerd, vertoonde de sporen van twee uitgebouwd en later afgebroken rookkanalen, en was eenmaal verhoogd, wat er op wijst dat het gaat om een buitengevel (cfr. H. Heymans i.v.m. een bouwhistorische waarneming op 20 november 1992).
- (21) Een goed overzicht van de betreffende terminologie vindt men samengebundeld in een glossarium gepubliceerd in een speciaal nummer "Trappen en trappenhuisen in de Benelux", in *De woonsteden door de eeuwen heen*, 80, 1988, p. 136-139.
- (22) Breedveldt Boer I.M., *Plafonds in Nederland 1300-1800*, Den Haag, 1991, p. 69. In Maaseik komt dit type stucwerk veel voor: cfr. Markt, 47 "De Bonte Os" (einde 17de eeuw); Hepperstraat, 8 "Den Soeten Naam Jesus" (1710).
- (23) De trappalen bestaan in feite uit een massieve eikehouten kern, die langs vier zijden beplankt is. Hetzelfde werd vastgesteld bij de eikehouten trap in het pand "In den Soeten naam Jesus" in de Hepperstraat.
- (24) Ook "Noir de Mazy" of "Noir belge" genaamd. Cfr. Cnudde C., Harotin J.J., Majot J.P., *Pierres et Marbres de Wallonie - Stenen en Marmers van Wallonië*, Brussel, 1988, p. 128.
- (25) Ter vergelijking: Philippe J., *Meubles, styles et décors entre Meuse et Rhin*, Liège, 1977.
- (26) Cfr. Philippe J., *op. cit.*, p. 213; de Borchgrave d'Altena J., *Décors anciens d'intérieurs mosans*, Liège, s.d., Tome 1, p. 111.
- (27) Niet gepubliceerd onderzoeksverslag op basis van de sonderingen en de technische waarnemingen, opgesteld door Lode De Clercq.
- (28) Het onderzoek naar de eventuele polychromie van deze lambrisering kon niet meer uitgevoerd worden, gezien ze vroegtijdig gedecapeerd werd.
- (29) Ter vergelijking: Philippe J., *op. cit.*, p. 156, 202, 271.
- (30) Onderzoeksverslag p. 8.
- (31) Het gebeurde niet zelden dat grote schouwopeningen in latere fasen verkleind werden, voorzien van een metalen haardomlijsting bekleed met tegeltjes. Deze transformatie was volgens Philippe J., *op. cit.*, p. 272, niet zelden bepaald door het gebruik van steenkool.
- (32) Toelating Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid, bij Ministerieel Besluit dd. 23 maart 1993.
- (33) Dank aan de firma Schouderden voor het gratis leveren van de klei.
- (34) Samenstelling 200 ml. caseïne, 1 eigeel, 40 ml. lijnolie, pigment (100 g. titaanwit, 50 g. krijt). Inlichting van de restaurateurs stucwerk.
- (35) Wij danken speciaal architect Erik Martens, architect Bart Lens en conducteur Erik Opdecamp namens het opdrachtgevend Bestuur, de heer Luc Demyttenaere voor de firma N.V. Gebroeders Vandekerckhove en de heren Lode De Clercq en Alfons Metten en mevrouw Ingrid Buyens voor hun nuttige raadgevingen, informatie en bereidwilligheid.

Jos Gyselinck is inspecteur bij het Bestuur Monumenten en Landschappen - Provinciale directie Limburg.

DE HOLSTEEN TE ZONHOVEN

ARCHEOLOGISCHE VERKENNING

VAN EEN BESCHERMD LANDSCHAP

DIRK HUYGE

De site van
De Holsteen
(midden) in haar
landschappelijke
omgeving
(foto D. Huyge)

De Holsteen is een sinds 1967 beschermd landschap in het oosten van de Limburgse gemeente Zonhoven. Een tiental enorme zandsteenblokken die op deze plaats dagzomen, houden al sinds vorige eeuw de belangstelling van geologen en archeologen wakker. Verscheidene opgravingen werden er in de loop der jaren ondernomen, maar leverden nauwelijks bevindingen op. In de herfst van 1987 lanceerde het Laboratorium voor Prehistorie van de K.U.Leuven een nieuw terreinonder-

zoek. De waarnemingen en vondsten stellen de geologische ontstaansgeschiedenis en het archeologische verleden van de mysterieuze Limburgse 'rotsen' in een klaarder daglicht.

Ruim vijf jaar geleden, in maart 1986, kwam *De Holsteen* op een dramatische wijze in het nieuws nadat onbevoegden rondom een aantal stenen van het beschermde geheel diepgaande graafwerken hadden uitgevoerd. Het voorval was de directe aanleiding tot het terreinonderzoek, dat georganiseerd

werd in samenwerking met het Zonhovense Gemeentebestuur en in overleg met het Bestuur voor Monumenten en Landschappen (1).

VAN MEGALIJET TOT POLIJSTSTEEN

De Holsteen werd voor het eerst in 1862 door H. Schuermans (2) in de wetenschappelijke literatuur vermeld. Deze auteur beschouwde de zandsteenblokken, waarin hij een cirkelvormige opstelling meende te bespeuren, als de resten van een 'druidisch' megalitisch bouwwerk, een cromlech.

Lang zou die theorie evenwel niet standhouden. Reeds in 1886 en 1887 bepleitten achtereenvolgens C. Bamps (3) en de geoloog E. Delvaux (4) de volledige natuurlijke oorsprong van het fenomeen: "... ces blocs, ..., n'ont rien de commun avec les monuments mégalithiques; ils n'ont de préhistorique que leur masse". Delvaux concludeerde dat het om steenblokken uit de tertiaire zanden van het Boven-Landaniaan zou gaan, waarvan de afzetting zich op de geologische tijdschaal ongeveer 55 tot 60 miljoen jaar geleden situeert. Hun vorming zou te wijten zijn aan de aaneenkittig van zand met een cementachtig materiaal, gehydrateerd silicium, dat onder invloed van de koolzuurhoudende neerslag in oplossing in de bodem zou zijn terechtgekomen. De talrijke holten in het gesteente, die aan *De Holsteen* zijn naam hebben gegeven, zouden veroorzaakt zijn door biologische activiteit, zowel van dieren als van planten, en ontstonden voorafgaandelijk aan de verstening van het Landaniaanzand.

Sindsdien werden de zandsteenblokken van *De Holsteen* door de meeste auteurs als een louter geologisch fenomeen afgedaan. Over de precieze oorsprong, en in het bijzonder over het al dan niet ter plaatse gevormd zijn van het gesteente, bleef evenwel onduidelijkheid bestaan.

In 1926 kwam *De Holsteen* opnieuw archeologisch ter sprake wanneer één van de zandsteenblokken door J. Hamal-Nandrin en J. Servais (5) als een prehistorische polijststeen beschreven werd.

De talrijke groeven op het steenoppervlak zouden onmiskenbaar door de polijsting van stenen werktuigen veroorzaakt zijn.

Opgrovingen werden ondernomen en de steen werd over een oppervlakte van circa 5 bij 4 meter blootgelegd. Slechts enkele vormeloze vuursteenafslagen werden aangetroffen. De polijstgroeven, 32 in het totaal, werden uitsluitend waargenomen op het bovenzijde van de steen, in relatie tot een ovaalvormige depressie en aansluitend, op een iets hoger niveau, op de schuine, noordelijke steenflank.

Bij ontstentenis van vondsten van gepolijste stenen voorwerpen, was het vooral het ontbreken van roestsporen op de steen dat de onderzoekers deed besluiten dat het gebruik tot de prehistorie zou teruggaan, en dus geen verband zou houden met het bijwerken van metalen gereedschap in recentere tijden.

Ruim een decennium later, in 1935 en 1936, werden op de plaats opgravingen ondernomen door de Fraters van het toenmalige Sint-Jan Berchmansgesticht van Zonhoven (6). Ze groeven de polijststeen rondom tot op het grondwatervniveau bloot. Ook ditmaal werden geen stenen werktuigen teruggevonden; er is slechts sprake van enkele vuursteenschijfers en een ronde steen, misschien een hamersteen.

Een kwarteeuw geleden, bij Koninklijk Besluit van 11 september 1967, werden *De Holsteen* en omgeving als landschap beschermd. Tegen deze maatregel waren de graafwerkzaamheden van maart 1986 een flagrant vergrijp. Van een aantal stenen werd de mogelijke archeologische samenhang immers onherroepelijk verwoest. De onmiddellijke omgeving van de polijststeen, in het meest noordelijke gedeelte van het Holsteenterrein, bleef gelukkig voor vernieling vrijwaard.

BOLDERIAANZAND EN RELIEFINVERSIE

Met de bedoeling de geologische oorsprong van de zandsteenblokken van *De Holsteen* na te gaan, werd in 1987 een petrografisch onderzoek van verscheidene zand- en zandsteenmonsters ondernomen (7).

Bovenaanzicht van een aantal polijstsporen. De arcering duidt de lokalisatie van het polijstvlak aan (foto D. Huyge)

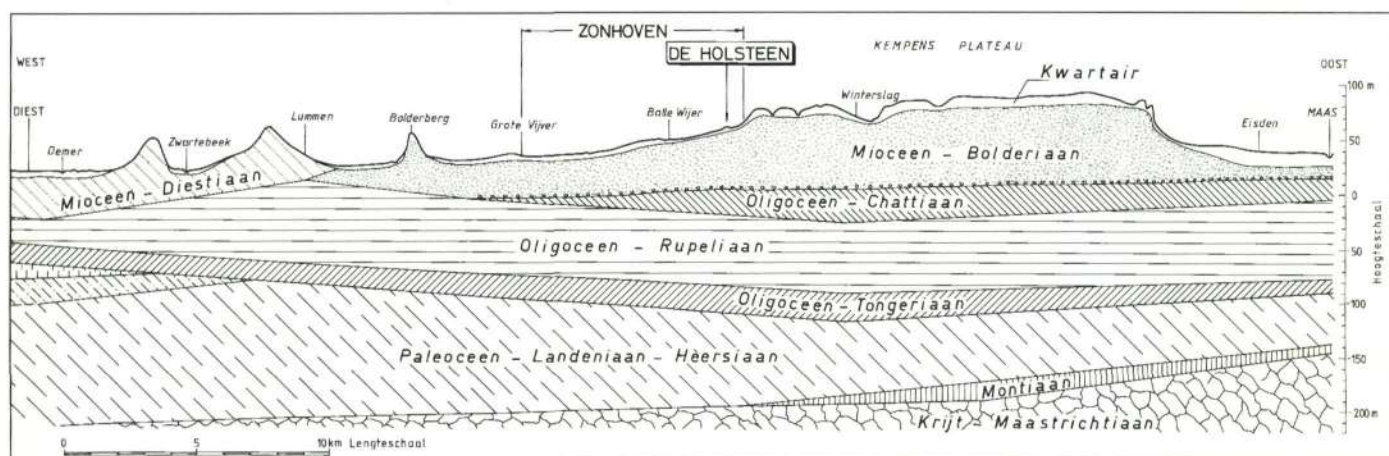

Luchtfoto van het
Holsteenterrein.
In het midden is
rondom enkele
grote stenen de uit-
graving van maart
1986 zichtbaar.
(foto D. Huyge)

De mysterieuze
Limburgse 'rotsen'
in een verhullend,
nevelig kleedje
(foto L. Cleeren)

Oost-west
geologisch profiel
doorheen de
oostelijke Kempen
met aanduiding van
de ligging van
De Holsteen
(tekening
R. Geeraerts)

Korrelgrootte-analyses, bepalingen van mineralogische samenstelling, microscopische beschrijvingen via slijpplaatjes en zware-mineralenonderzoek toonden aan dat de samenstelling van het zandsteen van *De Holsteen* en van het omringende zand zeer gelijkwaardig is. Het lijdt daarom geen twijfel dat het zandsteen van *De Holsteen* zich ter plaatse gevormd heeft. De kwartszanden die het gesteente samenstellen, zouden volgens hun bijzondere karakteristieken als kustsedimenten afgezet zijn. Ze zijn beduidend verschillend van Landeniaanzanden en veeleer met Bolderiaanzanden verwant. Op de geologische tijdschaal kunnen ze tussen de afzettingen van het mariene en het continentale Bolderiaan gesitueerd worden. Hun ouderdom is bijgevolg ongeveer 15 miljoen jaar.

Maar welke zijn nu de bijzondere omstandigheden die voor de vorming van het zandsteen verantwoordelijk zijn? Observaties door M. Gulinck (8) en F. Gullentops (9) in de zandgroeven van Opgrimbie en Maasmechelen bieden misschien een pasklaar antwoord. Fenomenen van zandsteenvorming in deze groeven kunnen immers in verband gebracht worden met de aanwezigheid van bovenliggende bruinkoolafzettingen. Deze afzettingen vinden hun geologische oorsprong in het bestaan van krekens en moerassen in het door getijdebewegingen gekenmerkte, mariene Bolderiaanlandschap.

Door herhaalde overstromingen zouden de plantenresten (riet en andere houtige vegetatie) een bruinkoollaag gevormd hebben, waarbij het onderliggende Bolderiaanzand door de afscheiding van humuszuren tot zandsteen aaneenkitte. In het verdere verloop van het Bolderiaantijdperk werden deze lokale verschijnselen door het continentale Bolderiaanzand afgedekt. Het feit dat de zandsteenformaties na verloop van tijd terug aan de oppervlakte konden verschijnen, hangt samen met het complexe gebeu-

ren van reliëfinversie dat er de oorzaak van is dat het Kempens Plateau boven zijn omgeving is komen uit te steken. Oorspronkelijk lagen de Maasafzettingen van dit plateau immers heel wat lager dan de omgeving. Langsheen de westelijke rand werden ze begrensd door het bestaan van een breukrand, de zogeheten 'breuk van Rauw', die een steilwand vormde, te hoog opdat de Maas er zou kunnen overstromen. Deze steilwand en de samenstellende tertiaire sedimenten (Diestiaan- en Bolderiaanzanden) zijn sinds de afzetting van de fluviatiele Maas-terrassen zeer sterk aan erosie onderhevig geweest. De Demer en al haar zijbeken, aansluitend bij de vooral in de voorlaatste ijstijd actieve rivieren van het Scheldebekken, hebben een grote hoeveelheid van de tertiaire zanden weggeërodeerd. Het gevolg was dat de minder aan erosie onderhevige grove puinafzettingen van het Kempens Plateau haast op hun oorspronkelijk niveau gebleven zijn, terwijl het landschap ten westen ervan aanzienlijk is verlaagd. Bij het ontstaan van dit naar de Demer toe schuin hellende erosievlak, dat men het periglaciaal pediment van Diepenbeek noemt (10), zijn de zandsteenblokken van *De Holsteen* vermoedelijk aan de oppervlakte gekomen. Herhaaldelijk oplossen en neerslaan van siliciumoxide ten gevolge van de overstromingen van het lokale bekensysteem hebben een dunne, harde buitenkorst op het zandsteen tot stand gebracht. Misschien speelden ook schommelende grondwaterstanden in dit proces een rol. Die hydrologische processen, samen met wind- en ijserosie, verleenden aan de zandsteenblokken hun huidig geïsoleerd karakter en hun grillig uitzicht. Voor de aanwezigheid op de stenen van talrijke holten moet inderdaad geen menselijke oorsprong worden gezocht. Het gaat uitsluitend om fossiele dier- en wortelgangen, waarvan de zachtere opvulling door de natuurelementen werd uitgeschuurd.

Zoals terreinwaarnemingen van bodemkundige aard aantoonen, dagzomen de polijststeen, de zandsteenblokken in de onmiddellijke nabijheid en misschien ook andere blokken op het Holsteenterrein reeds geruime tijd, op zijn minst vanaf de aanvang van het Holoceen, omstreeks 10.000 jaar geleden. Maar het gegeven dat de polijststeen toen voor prehistorische passanten zichtbaar was, levert uiteraard nog geen bewijs voor het authentieke prehistorische karakter van de polijstsporen op zijn oppervlak.

DRUKTE EN STILTE OM DE STEEN

Het terreinonderzoek op *De Holsteen* had in de eerste plaats een grondige archeologische verkenning tot doel van de omgeving van het als prehistorische polijststeen bestempelde zandsteenblok. Daartoe werden in een ruime zone rond de steen verscheidene sleuven en proefkwadranten uitgegraven. De ondergrond, die uit grove, witgele en gevlekt grijze Bolderiaanzanden bestaat, was in haast al deze opgravingsvakken tot op enige diepte, meestal tot 1 à 1 m 30 onder het oppervlak, grondig door de mens vergraven. Vooral onmiddellijk rondom de polijststeen zijn de sporen van deze vroegere 'opgravingen' uitgesproken. Al vlug was duidelijk dat de ondergrondse uitbreiding van het zandsteenblok aanzienlijk is: de afmetingen bedragen bij benadering 7 bij 5 m 50; de maximaal waargenomen dikte is 2 m 05.

Om uit de opgravingsvakken alle archeologisch materiaal te kunnen recupereren en de verspreiding er van na te gaan, werd al het verstoorde grondmateriaal met behulp van een motorzeef nauwkeurig doorzocht. Honderd en acht prehistorische stenen voorwerpen en een klein aantal middeleeuwse en latere archaeologica werden geborgen. De sleuven rondom de polijststeen leverden veruit het meeste materiaal.

Meestal zijn de prehistorische stenen voorwerpen uit vrij grove vuursteen vervaardigd. Het zijn in hoofdzaak onbewerkte afslagen en schilfers, maar ook echte werktuigen komen voor: een eindschrabber, enkele gekerfde en geretoucheerde voorwerpen, een steker, een fragment van een klingetje met stomp gemaakte boord en een kleine pijlsplits.

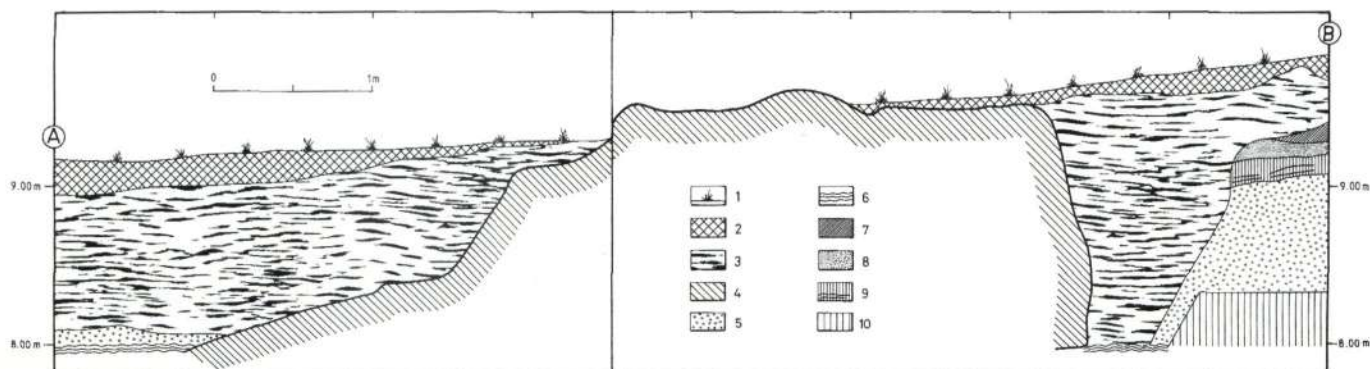
Het ensemble is in zijn geheel karakteristiek voor het Mesolithicum of de Midden Steentijd. Het voorkomen van een vuursteenvariëteit courant gebruikt op de vroeg-mesolithische nederzettingen van Zonhoven-Kapelberg (11), laat misschien toe de mesolithische bewoning van het Holsteenterrein geheel of ten dele met deze ongeveer 9.500 à 9.000 jaar oude vindplaatsen te vereenzelvigen. Is het zandsteenblok van de polijststeen, dat toen aan de oppervlakte zichtbaar moet geweest zijn, een aantrekkingspunt voor de mesolithische mens geweest? Misschien vervulde het zelfs een rol als fundament of wand bij het optrekken van een tijdelijke schuilplaats.

Maar meer revelerend dan deze mesolithische vondsten was de ontdekking, in de zone onmiddellijk ten noorden van de polijststeen, van een kleine afslag of schilfer van een gepolijst voorwerp, nauwelijks één vierkante centimeter groot. Het vuursteen waaruit deze schilfer bestaat, is van een aparte aard: fijnkorrelig, lichtgrijs en zwart gespikkeld.

Duidelijke sporen van polijsting (striaties) zijn slechts zichtbaar op een gedeelte van het bovenvlak. Gepolijste vuurstenen voorwerpen, bijlen en beitels, waren in onze gewesten in gebruik vanaf het Midden-Neolithicum tot en met de Bronstijd.

Op de tijdschaal kan deze vondst daarom tussen 5.800 en 2.700 jaar geleden gesitueerd worden. Het ontbreken van ander archeologisch materiaal uit deze tijdsspanne toont aan dat de menselijke aanwezigheid toen niet de vorm van een echte bewoning aannam, maar uit een of andere specifieke bezigheid moet hebben bestaan: het polijsten van stenen voorwerpen misschien?

Dwarsdoorsnede doorheen de polijststeen en de aanliggende grondlagen. De ondergrondse uitbreiding van het zandsteenblok (symbool 4) is aanzienlijk. Rondom de steen werd de bodem door 'opgravers' omgewoeld (symbool 3) (tekening R. Geeraerts)

▲▲
Algemeen zicht van
de opgraving in
1967
(foto D. Huyge)

▲
Profiel in één van
de opgravings-
kuilen.
Een schuin naar het
zandsteenblok
(uiterst links) toe-
lopende vergraving
is duidelijk zicht-
baar. Ze verraadt
vroegere 'opgravin-
gen'. Rechts is de
oorspronkelijke
bodem (podsol) nog
intact bewaard
(foto D. Huyge)

Latere dan prehistorische archaeologica zijn in de opgravingsvakken zeldzaam: een middeleeuwse of nog latere vuurstenen vuurslag en enkele scherven laat-middeleeuws steengoed, waaronder een bodemfragment van een grote 14de-eeuwse steengoedkruik. Wellicht staan deze vondsten in verband met de landelijke, agrarische bewoning in de nabijheid. De schaarste van zulke overblijfselen getuigt van de relatieve stilte rond *De Holsteen* tijdens de historische periode.

DE SCHILFER: EEN ZELDZAME SLEUTEL?

Reeds vóór de aanvang van de opgraving werden op het oppervlak van de steen meer polijstgroeven waargenomen dan het in 1926 door J. Hamal-Nandrin en J. Servais getelde aantal: 37 versus 32.

Verscheidene bedolven sporen, die tijdens de opgraving werden vrijgelegd, brengen het totale aantal op 51. Veruit de meest opvallende reeks, 22 in het totaal, situeren zich in relatie tot een uitgerekt ovaalvormige depressie. Op de rand van die inzinking, daar waar geen groeven aanwezig zijn, bevindt zich bovendien een vlak gepolijst oppervlak, een zogeheten 'polijstvlak' of 'plage de polissage'. Het heeft ruwweg de vorm van een trapezium en meet ongeveer 40 bij 25 cm.

De polijstgroeven zelf zijn over het algemeen duidelijk afgetekend. In bovenaanzicht zijn ze meestal lensvormig met erg spits toelopende uiteinden. Zowel lengteprofiel, met meestal holle bodem, als dwarsdoorsnede, die zowel V- als U-vormig kan zijn, zijn haast altijd symmetrisch. De afmetingen zijn gevarieerd: tussen 5 en 20 cm lang, tussen 0,2 en 2,2 cm breed en tussen 0,1 en 1,3 cm diep.

Het ontbreken van gepubliceerde documentatie heeft de vroegere onderzoekers van *De Holsteen* er van weerhouden de polijststeen op grondige wijze te vergelijken met gelijkaardige fenomenen in binnen- en buitenland. Ook nu nog is bedroevend weinig informatie over deze monumenten voorhanden. In eigen land kennen we naast de Limburgse polijststeen enkel nog exemplaren in Zuid-België: twee in de provincie Namen (Velaine-sur-Sambre en Miécret) en vier in de provincie Luxemburg (drie te Saint-Mard en één te Hollange). Uit Nederland zijn ons de polijststenen van Slenaken en Mechelen in Zuid-Limburg bekend. In Frankrijk komen ze in verscheidene departementen bij tientallen voor.

Het spreekt voor zich dat het voorkomen van gepolijste stenen voorwerpen (of van ter polijsting voorbepaalde voorwerpen) in de onmiddellijke omgeving van potentiële polijststenen een directe aanduiding kan bieden voor hun prehistorische ouderdom. In dit opzicht is de vondst van de gepolijste Holsteenschilfer dan ook van grote betekenis. In een activiteitszone uitsluitend op de polijsting van stenen voorwerpen afgestemd, hoeft men immers geen spectaculaire of grote hoeveelheden vondsten te verwachten. Als men aanneemt dat de te polijsten voorwerpen door de prehistorische mens in een reeds afgewerkte, voorbepaalde vorm werden aangevoerd (12), dan kan men verwachten dat dit polijsten hoogstens wat steenstof, onder de vorm van minuscule schilfertjes, vrijmaakt. Een foute behandeling kan er al eens toe leiden dat een schilfer of groter fragment van het te polijsten voorwerp afsplijt en in de activiteitszone achterblijft. Dat dit laatste in het geval van *De Holsteen* geschiedde, is waarschijnlijk. De vondst van de gepolijste schilfer aldaar is inder-

Schuin bovenaanzicht van de polijststeen. Een aantal polijstsporen zijn duidelijk op het steenoppervlak zichtbaar (foto D. Huyge)

▼
Ensemble van archeologische vondsten. Het betreft in hoofdzaak vuurstenen voorwerpen uit het Mesolithicum (misschien 9.500 à 9.000 jaar oud) (foto L. Cleeren)

►►
Een sleutelvondst: de schijf van een gepolijst vuursteen voorwerp (bijl of beitel) uit het Neolithicum of de Bronstijd (tussen 5.800 en 2.700 jaar oud) (foto L. Cleeren)

daad een belangrijk argument om de prehistorische ouderdom van de polijststeen te aanvaarden (13).

Wat het voorkomen van dit ene archeologische element betreft, bekleedt de polijststeen van *De Holsteen* een bevoorrechte plaats. Vondsten van gepolijst materiaal in de onmiddellijke omgeving van polijststenen zijn inderdaad zeldzaam.

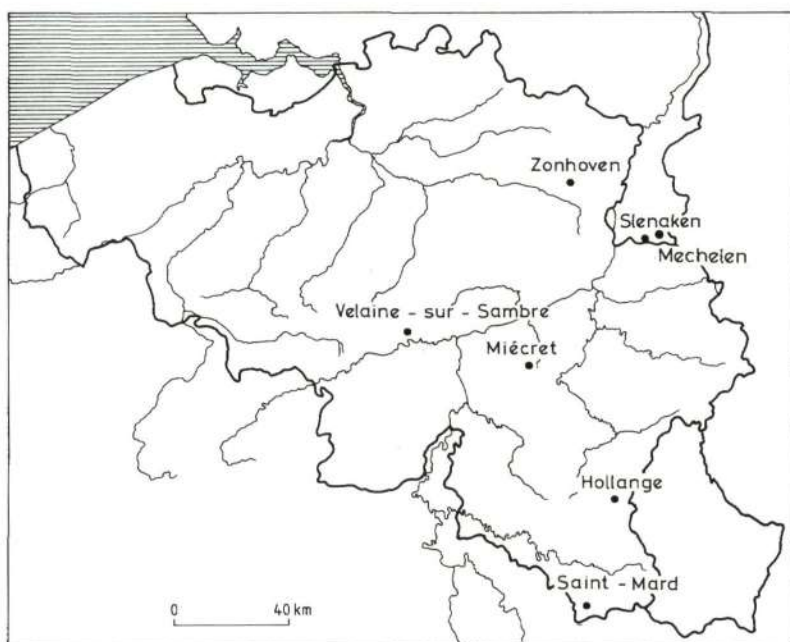
Opgravingen rondom de andere Belgische exemplaren leverden in dit opzicht negatieve resultaten op. Zo werd bij het vrijleggen in 1897 van de polijststenen van Saint-Mard zelfs geen enkel vuurstenen artefact aangetroffen (14). Opgravingen rond de polijststeen van Velaine-sur-Sambre, in feite niet meer dan een sondage langsheen de steenwand, leverden slechts enkele vuursteenschijfers en aarde-werkscherven op (15). Een zelfde schaarste van archeologisch materiaal werd geconstateerd bij het

onderzoek van de Nederlandse polijststeen van Slenaken (16). Ook de Franse polijststenen bleken op dit punt weinig revelerend. Voor zover kon worden nagegaan, werden slechts rond een twintigtal stenen opzoekingen verricht. Slechts in drie gelegenheden werd een min of meer directe associatie met gepolijste stenen voorwerpen opgemerkt (17). Daarnaast zijn ook wel enkele gevallen bekend waarbij opzoekingen aan de voet van polijststenen ter polijsting voorbekaapte stenen voorwerpen opleverden (18).

SPOREN VAN PREHISTORISCH POLIJSTEN

Naast het voorkomen van de gepolijste schijfer, kunnen ook de eigen karakteristieken van de polijst-

Situatiekaartje
van de bekende
vaste polijststenen
in België en
Nederland
(tekening
R. Geeraerts)

sporen als een argument voor het prehistorische karakter van de steen beschouwd worden. Hun reeds beschreven vormkenmerken laten toe te veronderstellen dat de op het steenblok gepolijste voorwerpen een lensvormige lengtedoorsnede hadden, vlakke of meestal convex gebogen boorden vertoonden, en een ovale of spitsovale dwarsdoorsnede. Het voorkomen van scherp V-vormige slijpsporen wijst er op dat aan deze objecten ook een scherpe kant, een snede dus, geslepen werd. De aanwezigheid van een polijstvlak kan enkel worden verklaard door het voorkomen van vlak te polijsten gedeelten. Gezamenlijk beschouwd zijn deze kenmerken nauw in overeenstemming te brengen met de algemene vormgeving van het Westeuropese prehistorisch geslepen gereedschap. Met moeite kan men zich voorstellen dat de vervaardiging, het bijwerken of herstellen van middeleeuwse of latere landbouwinstrumenten of andere werktuigen, in metaal of andere materialen, sporen zou voortbrengen die de groeven van de polijststeen vormelijk zouden benaderen.

Misschien kunnen we het toegepaste polijstprocedé als volgt reconstrueren. De eerste bewerking van de reeds in vorm gekapte voorwerpen bestond uit een fatsoenering in de polijstgroeven met afgeronde bodem, waarbij niet alleen de boorden, maar ook de zijvlakken tegelijkertijd werden gladgemaakt. Het voorbereiden van een snede geschiedde, zoals hogerop reeds gezegd, misschien in de scherp V-vormige groeven. Het fjinslijpen of aanpunten van deze snede en de verdere afwerking van de vlakke of

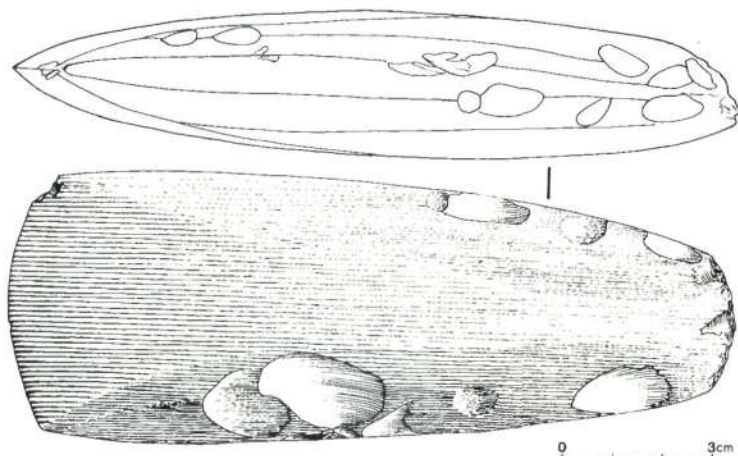
licht convexe bijl- of beitelvlakken, de zijvlakken, kon dan op het polijstvlak plaatsvinden.

Nog een andere bijzonderheid die als argument voor het prehistorisch gebruik van de polijststeen kan gelden, is de overduidelijke samenhang tussen reeksen van polijstsporen en natuurlijke depressies in het steenoppervlak (waaronder de grote ovaalvormige inzinking). Zo een relatie tussen polijstsporen en natuurlijke bekkens werd met betrekking tot tal van polijststenen waargenomen en is ook etnografisch gedocumenteerd (19). Men mag aannemen dat deze bekkens als reservoir voor water dienst deden, een vloeistof die bij de activiteit van het polijsten onmisbaar was, niet alleen als glij- en koelmiddel, maar ook om het gevormde slijpstof te evacueren. Om het schuureffect te vergroten kon bovendien een fijn medium, bij uitstek zand, als abrasiemiddel aan het water worden toegevoegd.

Een laatste, maar misschien helemaal niet onbelangrijke merkwaardigheid betreffende het Holsteencomplex is het feit dat slechts één van het tiental thans zichtbare zandsteenblokken polijstsporen vertoont (20). Uit de opgravingsgegevens blijkt immers duidelijk dat zelfs in prehistorische tijden meerdere steenblokken tegelijkertijd aan de oppervlakte zichtbaar waren. Men kan zich moeilijk voorstellen dat moderne gebruikers van de polijststeen, bijvoorbeeld de bewoners van een nabijgelegen hoeve, in dit opzicht selectief zouden geweest zijn. Misschien mag men veronderstellen dat het gebruik van de bewuste polijststeen traditioneel bepaald was, en eventueel zelfs tegen een magisch-religieuze achtergrond moet worden geduid. In die zin zou het vanzelfsprekend eerder naar een prehistorische denkwereld dan naar een moderne gebruiksintentie verwijzen.

BESLUIT

Het archeologisch onderzoek van het Holsteenterrein heeft aangetoond dat naast een mesolithische bezetting van de plaats, ook in een latere periode, tijdens het Neolithicum of de Bronstijd, prehistorische lieden op het terrein actief waren. Het feit dat uitsluitend de schilfer van een gepolijst voorwerp met zekerheid aan die activiteit kan worden toegeschreven, wijst er op dat hier slechts beperkte, welbepaalde handelingen werden verricht. De kenmerken van de polijstsporen op één van de stenen van het Holsteencomplex laten toe deze steen nauw te associëren met andere polijststenen, waarvan de authenticiteit door archeologisch vondstenmateriaal of zelfs via etnografische documentatie met zekerheid vaststaat. Zonder dat een absoluut bewijs voor het prehistorische karakter van de polijststeen kan wor-

Gepolijste bijl
gevonden op het
grondgebied van
Genk.
Werd ze op de
polijststeen van
De Holsteen
geslepen?
(tekening M. Van
Meenen)

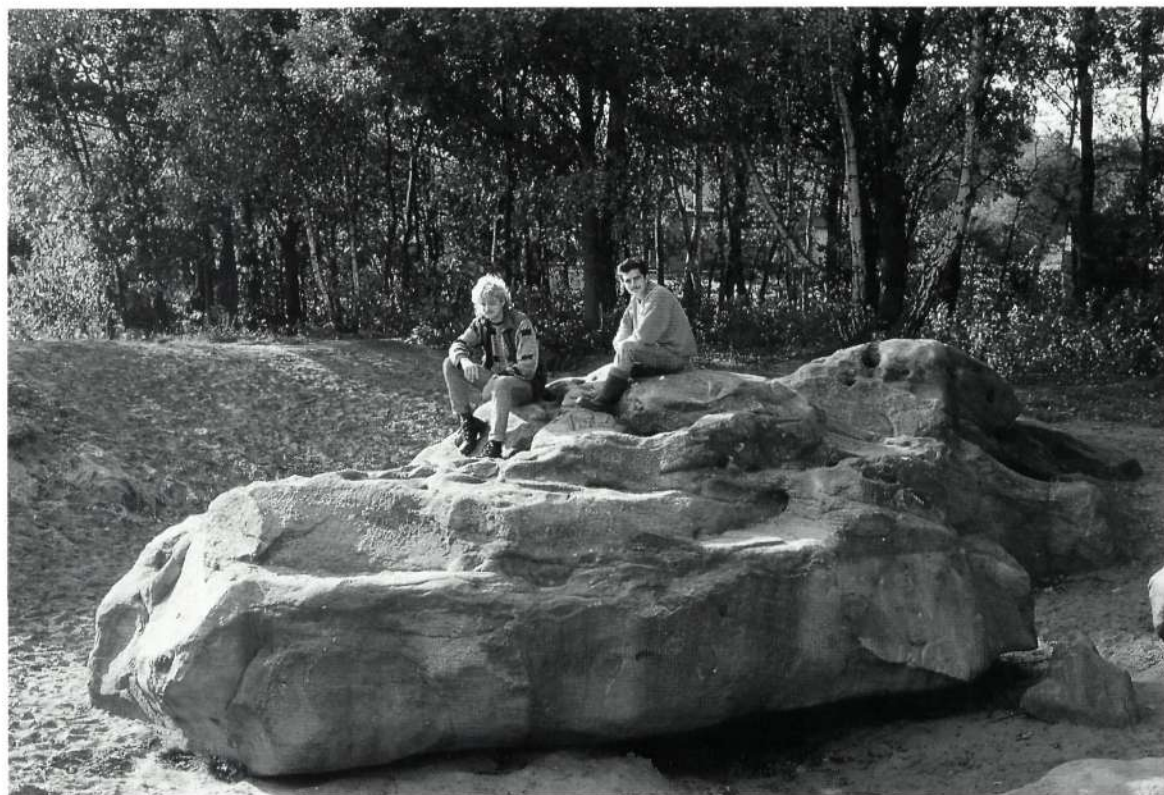
den geleverd, wijzen alle beschikbare argumenten er eenduidig op dat de polijststeen van Zonhoven inderdaad een authentiek prehistorisch monument is. Daarmee zijn de archeologische mogelijkheden van het Holsteenterrein zeker niet volledig uitgebaat. Verdere opzoekingen zouden ons wellicht in staat stellen de mesolithische bewoning beter te documenteren. Een grootschaliger opgraving in de ruimere omgeving van de polijststeen zou misschien nog andere elementen opleveren ter staving van zijn prehistorische karakter. Zeker zou ook moeten worden

nagegaan of niet nog elders op het terrein, onder de thans bedolven blokken, polijststenen voorkomen. Op ruimere schaal zou een grondige vergelijkende studie van de polijstsporen en van gepolijste voorwerpen op vindplaatsen uit de omgeving misschien tot interessante inzichten kunnen leiden. Een beetje meer wetenschappelijke aandacht voor polijststenen in het algemeen zou er ongetwijfeld ook toe bijdragen dat deze weinig bekende en ondergewaardeerde monumenten op een effectieve manier zouden worden beschermd.

VOETNOTEN

- (1) Voor het gedetailleerd, wetenschappelijk verslag van de opgravingen, zie Huyge D., "De Holsteen" te Zonhoven: *geoarcheologie van een prehistorisch landschap*, in *Archeologie in Vlaanderen*, 1, 1990, p. 31-54.
- (2) Schuermans H., *Notice sur les monuments du Limbourg antérieurs au moyen âge*, in *Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie*, 1, 1862, p. 83-129.
- (3) Bamps C., *Aperçu sur les découvertes de monnaies et d'autres antiquités antérieures au moyen âge faites dans le Nord, l'Ouest et le centre de la province du Limbourg Belge*, in *Bulletin de la Section littéraire de la Société chorale et littéraire des Mélophiles de Hasselt*, 23, 1886, p. 73-160.
- (4) Delvaux E., *Description sommaire des blocs colossaux de grès blanc cristallin, provenant de l'étage supérieur, dont la rencontre a été signalée par l'auteur, dès 1867, en différents points de la Campine limbourgeoise*, in *Annales de la Société géologique de Belgique*, 14, 1887, p. 117-130.

Geen stenen om
zonder een stel
potige opgravers
aan te pakken
(foto D. Huyge)

- (5) Hamal-Nandrin J. & Servais J., *Le polissoir néolithique de Zonhoven (Province de Limbourg, Belgique)*, in *L'Homme Préhistorique*, 11, 1926, p. 225-230.
- (6) Zie Van Hoeter F., *A propos du polissoir néolithique de Zonhoven*, in *Bulletin de la Société royale belge d'Anthropologie et de Préhistoire*, 50, 1935, p. 412; Smits G., *De polijststeen van Zonhoven*, in *De Wielewaal*, 6, 1939, p. 91-94 en Idem, *Voorhistorische werktuigen IV*, in *Het Oude Land van Loon*, 4, 1949, p. 108-120.
- (7) Deze analyses werden aan de R.U.Gent uitgevoerd in het kader van een licentieverhandeling; zie David Y., *Bijdrage tot de petrografische kennis van De Holsteen en andere grote "zwerfstenen" in de Limburgse Kempen*, ongepubliceerde licentieverhandeling R.U.Gent, 1987.
- (8) Gulinck M., *Note sur le Boldérien d'Opgrimbie (Campine) et remarques sur les grès "erratiques" du Limbourg*, in *Bulletin de la Société Belge de Géologie, de Paléontologie et d'Hydrologie*, 70, 1961, p. 297-302.
- (9) Gullentops F., *Grainsize and Mineralogy of Miocene glass-sands of Maasmechelen, Belgian Limburg*, in *Mededelingen Rijks Geologische Dienst, Nieuwe Serie*, 23, 1972-73, p. 25-34.
- (10) Zie Gullentops F., Mullenders W. & Coremans M., *Etude de la plaine alluviale du Kaatsbeek à Diepenbeek (Limbourg Belge)*, in *Acta Geographica Lovaniensia*, 4, 1966, p. 141-150.
- (11) Deze nederzettingen, die zich ongeveer 400 m ten zuiden van De Holsteen bevinden, werden opgegraven in 1985 en 1986. Het definitieve onderzoeksrapport is in voorbereiding. Voor voorlopige verslagen, zie Huyge D., *Een vroeg-mesolithische nederzetting te Zonhoven-Kapelberg*, in *Limburg*, 64, 1985, p. 183-202; Idem, *An Early Mesolithic Site at Zonhoven-Kapelberg (Belgian Limburg)*, in *Notae Praehistoricae*, 5, 1985, p. 37-42 en Idem, *Een vroeg-mesolithisch wooncomplex te Zonhoven-Kapelberg (Belgisch Limburg)*, in *Notae Praehistoricae* 6, 1986, p. 29-32.
- (12) Wat strookt met onze kennis van de vuursteenverhandeling in de periode van prehistorische vuursteenmijnbouw; zie bijvoorbeeld De Laet S.J., *La Belgique d'avant les Romains*, Wetteren, 1982, p. 255-256.
- (13) Maar laten we ook de advocaat van de duivel aan het woord: het voorkomen van de schilfer is geen bewijs. Men mag de mogelijkheid immers niet uitsluiten dat de schilfer hier toevalig zou zijn beland. Misschien houdt hij niet met polijsting verband, maar met andere specifieke, niet aan een woonplaats gebonden activiteiten, houthakken bijvoorbeeld.
- (14) Slechts enkele scherven aardewerk van ruwe, misschien neolithische makelij werden ingezameld en een klein aantal gallo-romeinse aardewerk- en tegulaefragmenten; zie de Loë A., *Musées royaux du Cinquantenaire à Bruxelles. Belgique Ancienne. Catalogue descriptif et raisonné. I. Les âges de la pierre*, Bruxelles, 1928, p. 118, 135 en 249.
- (15) Zie Hamal-Nandrin J. & Servais J., *Le Polissoir néolithique de Velaine-sur-Sambre, province de Namur (Belgique)*, in *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 28, 1931, p. 66-71.
- (16) In de naaste omgeving werd slechts één aardewerkscherfje gevonden, waarschijnlijk te situeren in de IJzertijd en allicht zonder enige betekenis met betrekking tot de polijststeen; zie Modderman P.J.R., *Een slijpsteen bij Slenaken, Limburg*, in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 10-11, 1960-61, p. 542-545.
- (17) Het gaat om de polijststenen van Areines (Menhir d'Huchigny) in Loir-et-Cher (zie Despriée J. & Leymarios C., *Inventaire des Mégalithes de la France. 3 - Loir-et-Cher*, 1er Supplément à "Gallia Préhistoire", Paris, 1974, p. 28-30) en Nesles-la-Vallée en Villeconin I in de Parijse regio (zie Peek J., *Inventaire des Mégalithes de la France. 4 - Région parisienne*, 1er Supplément à "Gallia Préhistoire", Paris, 1975, p. 316 en 319). Vermits het hier om afgewerkte gepolijste bijlen gaat, in althans twee gevallen (Areines en Nesles-la-Vallée) geassocieerd met andere vuurstenen voorwerpen en aardewerkfragmenten, is het bovendien niet duidelijk of de menselijke aanwezigheid op bewoning, op één of andere specifieke activiteit of inderdaad op het polijsten van de voorwerpen zelf slaat.
- (18) Het betreft hier vooreerst de (verdwenen) polijststeen van Bouville in de Parijse regio, aan de voet waarvan bij opgravingen in 1912 een *cache* werd vrijgemaakt met vier mooie voorbekte vuursteenbijlen; zie Peek J., *Inventaire des Mégalithes de la France. 4 - Région parisienne*, 1er Supplément à "Gallia Préhistoire", Paris, 1975, p. 308. Twee andere gevallen van associatie zijn een *polissoir* uit de omgeving van Nemours (Seine-et-Marne), aan de voet waarvan een fragment van een half gepolijste bijl werd aangetroffen, en de polijststeen van Villefranche-Saint-Phal (Yonne), waarbij naast een gepolijste bijl ook een voorbekte bijl en enkele andere vuurstenen voorwerpen werden teruggevonden; zie Déchelette J., *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine, vol. I: Archéologie préhistorique*, Paris, 1908, p. 525-526.
- (19) Dit is bijvoorbeeld het geval voor de polijststeen van Miécret en voor de drie exemplaren van Saint-Mard. Etnografisch vergelijkingsmateriaal is voorhanden bijvoorbeeld in Oost-Australië, waar polijstsporen gewoonlijk in concentraties voorkomen langsheen de randen van rivierbeddingen of ondiepe regenwaterpoelen; zie Dickson F.P., *Australian Stone Hatchets. A Study in Design and Dynamics*, Sydney, 1981, p. 43.
- (20) De mogelijkheid mag vanzelfsprekend niet uitgesloten worden dat andere, thans bedolven zandsteenblokken van De Holsteen polijstsporen zouden dragen.

Dirk HUYGE (*18 april 1957) is licentiaat in de oudheidkunde en de kunstgeschiedenis. Hij is als archeoloog verbonden aan het Laboratorium voor Prehistorie van de Katholieke Universiteit Leuven.

SUMMARY

HISTORY OF THE HOUSE "SINT-ANNA" - TEMSE

The house is part of a complex that in the 16th - 17th century consisted of a brewery, a water mill and several additional smaller buildings. The earliest in reference in historic documents dates back to 1577, although the house must have been built early in the 16th century, as is attested by some late Gothic features.

The brewery functioned till 1639, when during the Spanish-Dutch war part of the town was destroyed or damaged. After restoration, the house was let to several tenants. In the remains of a latrine, a small collection of late 17th century objects was found: glass, pipes, kitchen- and table-ware.

In 1986 the house became the object of an archaeological investigation, when during renovations traces were discovered of the old buildings and floor levels, which had gradually "disappeared" when from 1904 onwards, the complex became a hotel and several additions had buried the original buildings. As a result of the investigations, the building history of the site was reconstructed, which led to new insights for the restoration.

DE LELIEN

A perfect example in the Meuse region of a bourgeois house, dating early 18th century, is the protected building, commonly known as "De Leliën" (The Lilies), "The bishop of Munster" or the "Vlecken" house. Since there is no official record of the name of the house, "De Leliën" is probably based on the tablet with a heraldic lily and chronogram above the entrance: parl-Vnt mlhl/LILlaDeCVs. This chronogram tells us the date of origin: 1715.

The building has had a long history of occupation. The original owners of this mansion were Laurens Pergens and his wife Mechtildis Leyssen from Maaseik. It was built on the vaulted basement of two houses which had been destroyed by a city fire on 6th May 1684. During a short period (1773-1779) the house was rented to Baron de Leliën, descendant of a German noble family and general manager of the Imperial Post of Thurn und Taxis in Maaseik. The scutcheon with lily might refer to him. In 1749 "De Leliën" came into the possession of the Vlecken family, which lasted till 1938.

On 7th January 1985 the Kredietbank became the new owner.

The bank had it restored under the professional direction of Erik Martens, an architect from Maaseik.

The house "De Leliën" should be situated in the late renaissance of the Meuse region (1710-1740). Typical for this period are more sober façades. Façade as well as the back, showing a similar ordonnance, have a clear rhythmicity, horizontally as well as vertically. The lay-out, typical for the 18th century, consists of a central hall with staircase with a monumental oak-wood perron. The drawing rooms on both sides of the hall have baroque ceilings in stucco with modelled decoration, carried out in geometrical patterns and stylised floral patterns. In some rooms magnificent 18th century mantel pieces with wooden chimney breasts in Louis XIV and Regency-style

can be admired. One of those originally had polychromy in three shades of blue with gilding.

The new destination of the building caused little structural changes. It was essential to make the different levels of this six-level building accessible and useful and to restore and conserve this monumental building with its wealthy interiors.

Repair of the roof, cleaning of the façade and pointing, renewing windows and doors, all of this contributed to the restoration of these premises in its former glory. The restoration of the abundant stucco, repainting and refurbishment, based on the original design, restoration of the beautiful banister stair, the 18th century mantels, parquet and doors make the whole one of the finest treasures of this stylish town on the Meuse.

DE HOLSTEEN AT ZONHOVEN. ARCHAEOLOGICAL RECONNAISSANCE OF A PROTECTED LANDSCAPE

The locality of De Holsteen, in the eastern part of the Belgian municipality of Zonhoven, is well-known amongst geologists and prehistorians for the occurrence of a number of large sandstone blocks, one of which displays numerous grinding traces. The latter block has been considered a prehistoric grinding stone or polissoir ever since its discovery in 1922. Following partial destruction of the site in the beginning of 1986n excavations were undertaken in the autumn of 1987 by the Laboratorium voor Prehistorie of the Katholieke Universiteit Leuven. These excavations, conducted in the immediate vicinity of the grinding stone, were directed with the aim to recover new data relevant to the natural and archaeological history of the site. Several petrographical analyses of the sandstone, combined with geological data from the excavation, clearly indicate that the boulders of De Holsteen originated on the spot by diagenesis of tertiary quartz-sands belonging to marine or coastal deposits of middle miocene age. Although the lithification processes are imperfectly understood and are probably of complex nature, it is suggested that the formation of the sandstone is linked directly to the original presence of lignite deposits in the tertiary sediments.

From the archaeological point of view, the excavation yielded only few, but nevertheless instructive evidence. Apart from some rare medieval ceramic fragments, about one hundred prehistoric flint artifacts were recovered, the greater part of which may be attributed to a mesolithic occupation of the site. Of more relevance to the grinding stone, was the recovery of a single chip of a polished object (axe or chisel). The occurrence of this sole element certainly indicates that human activity during the neolithic or Bronze Age period must have been very restricted and did not at all involve habitation of the site. Besides the mere presence of this object, indeed a strong argument in favor of the high antiquity of the grinding stone, the intrinsic characteristics of the polishing traces (to the number of 52 and comprising 51 grooves of varying dimensions and a single polished flad surface) correspond very well with the overall morphological characteristics of Western European prehistoric ground stone instruments.

HUIZE DUMORTIER nv,

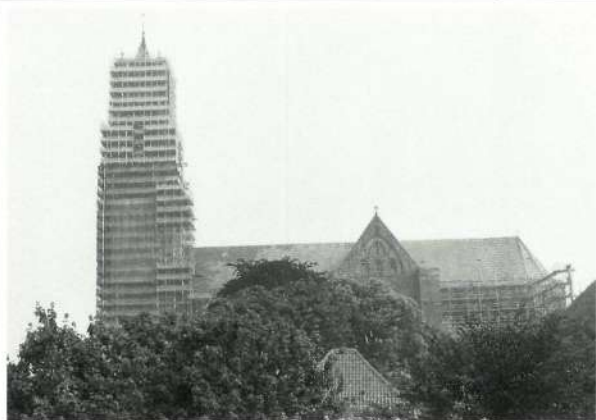
dé specialist in het reinigen en restaureren van tapijten, wandtapijten en oud textiel.
Gratis en verantwoord bestek, gekwalificeerde restaurateurs.

Lange Klarenstraat 12,
2000 Antwerpen.

Telefoon: (03) 232 88 73 en 233 52 30

Telefax: (03) 231 39 03

Parking: voorbehouden plaatsen in garage Lange Klarenstraat 10.

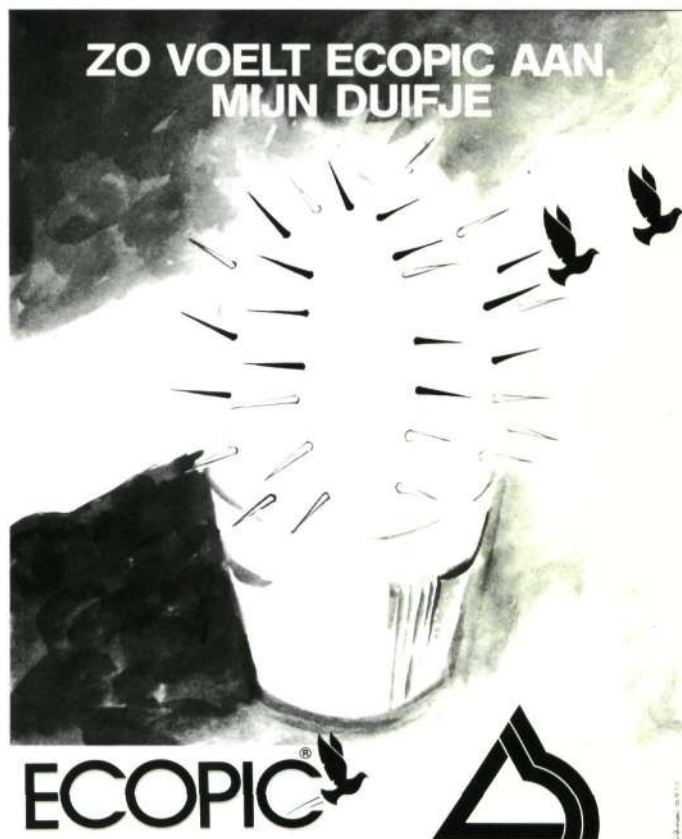

ST.-SALVATORSKATHEDRAAL TE BRUGGE
RESTAURATIE DOOR ALGEMENE BOUWONDERNEMING
N.V. ARTHUR VANDENDORPE

RESTAURATIE • RENOVATIE
VERKOOP VAN RUSTIEKE BOUWMATERIALEN

ALGEMENE BOUWONDERNEMING N.V. ARTHUR VANDENDORPE
GROENE POORTDREEF 40 - 8200 SINT-MICHIËLS - BRUGGE - TEL. 050/38 32 96 - FAX. 050/38 42 16

ECOPIC

ECOPIC, DE ONZICHTBARE VERSPERRING
WAARDOR DUIVEN, OP EEN DEFINITIEVE EN
DIERVRIENDELIJKE MANIER WORDEN AFGE-
SCHRIKT.
ECOPIC, BIEDT U DE DOELMATIGE GEVELBE-
SCHERMING TEGEN VERVUILING DOOR DUIVEN.

VRAAG MEER INFORMATIE OP ONS TELEFOON-
NUMMER: 091/52.13.40 OF STUUR ONS EEN
FAX: 091/52.31.59
HERREMAN & LIPPENS
BRUSSELSSEENWEG 188A - MELLE

DE KAARTEN VAN HET NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT

De belangrijkste opdracht van het Nationaal Geografisch Instituut bestaat erin de topografische basiskaarten van België, alsook de afgeleide kaarten, op te stellen en bij te werken.

Het huidig beschikbaar schalengamma gaat van 1:10.000 tot 1:400.000.

- **1:25 000 - De meest gedetailleerde kaart van het land**

Deze kaart, die van de vroegere stafkaart op schaal 1:20 000 afstamt, is een inventaris van het landschap. Ze wordt vooral benut door wandelaars, jeugdbewegingen, leerkrachten, militairen, enz.

- **1:10 000 - Een werkdokument**

Het betreft een fotografische vergroting van de basisdokumenten van de kaart op schaal 1:25.000. Omwille van haar schaal en haar vier oordeelkundig gekozen kleuren is ze de kaart bij uitstek voor studiebureaus, urbanisten, planologen, onderwijs, enz ...

- **1:50 000 - Gegeneraliseerde kaart**

Deze is iets minder gedetailleerd dan de kaart op schaal 1:25 000, geeft een overzichtelijk beeld van een uitgestrekt grondgebied.

- **1:100 000 - Synthetische streekkaart**

Is de ideale streekkaart op aardrijkskundig, cultureel en toeristisch gebied. Bedrukt op beide zijden, vormt ze een origineel geheel van topografische en vrijetijdsgegevens.

- **1:250 000 - Topografische en overzichtelijke kaart**

Ze biedt behalve de wegnummering, de kilometerafstanden, de afritten van autowegen en een lijst van plaatsnamen, ook nog een systematische verdeling van bossen, boomgaarden, stadzones, alsook het hydrografisch net, het spoorwegennet, enz... De kaart bevat een register van alle huidige en voormalige gemeenten.

- **1:400 000 - Algemene geografische kaart**

Het formaat hiervan is beperkt. Ze bevat talrijke geografische gegevens zoals, het hoofdwegennet, de uitritten van de autosnelwegen alsook een relatief gedetailleerd hydrografisch net.

- Ook **luchtfoto's** van gans België zijn beschikbaar.

Voor meer informatie, contacteer :

Nationaal Geografisch Instituut
Verkoopdienst
Abdij ter Kameren, 13
1050 BRUSSEL

Tel. : 02/648.52.82
Fax : 02/646.25.18

Toestand vóór restauratie.

NV Reinigingswerken Peetermans

WIJNEGEMSTEENWEG 40, B-2160 WOMMELGEM

TEL (03) 353 75 75

FAX (03) 353 12 32

REG 020093

ERK 15941-K4-D24

ONZE ZORG

VOOR

KWALITEIT

Restauratie van de beeldengroep van de Rubensgevel, Meir 54 te Antwerpen

Toestand na restauratie.

Stad Turnhout

Restauratie Huis Metten Thoren

**BOUWBEDRIJF
BORGMAN'S N.V.**

Zwartgoorweg 3
TEL. (014) 61 51 06

2350 Vosselaar
FAX (014) 61 51 18

**RESTAURATIE - RENOVATIE - NIEUWBOUW
SCHRIJN- EN TIMMERWERKEN - INTERIEURBOUW**

CALL ME !

Want een oplossing is maar een telefoontje ver. Ik bied u een antwoord op uw betonproblemen. Maar eerst en vooral wil ik u informeren. Over onze mogelijkheden. Hoe nauwgezet wij beton- en metselwerkconstructies herstellen, hoe belangrijk de diagnose is en het aangepast instrumentarium. Dat wil ik u graag vertellen. Een telefoontje volstaat.

BETONHERSTELLING - INJECTEREN - SPIJTBETON - WATERDICHTING - ZUURBOUW

spectron

BOUWCHIRURGIE®

SPECTRON nv-sa
Industrie Noord II
Blarenberglaan 21/a
2800 Mechelen
Tel. : 015 / 21 99 02
Fax : 015 / 21 85 44

N.V. MODERN RENOVATION TECHNICS S.A.

STABILITEIT

- Technische studie - Berekeningen.
- Scheurinjectionen van steen en beton.
- Consolidatie van muren.
- Plaatsen van chemische verankeringen.
- Plaatsen van trekkers - vijzeltechniek.
- Opvijzelen van constructies.
- Polymeerchemische restauratie van hout.

RENOVATIE - RESTAURATIE

- Droogleggen van muren.
- Reinigen van gevels.
- Verharderen en waterwerend maken van natuur- en baksteen.
- Restauratie van natuursteen.
- Betonherstelling
- Zwambestrijding - Houtwormbestrijding.

SOUVERAINESTRAAT 38/42 - 9800 DEINZE - TEL. (09) 386 97 67 - FAX (09) 386 98 26

**met
LIEFDE
voor het vak**

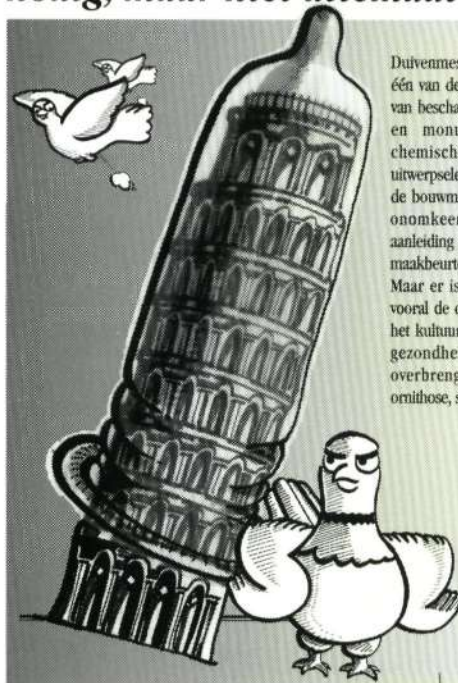

**Bouwwerken
BAEKELAND**

BVBA

**Koekamer 55
9688 MAARKEDAL
Tel. (055) 21 38 68
Fax (055) 20 90 66**

***Wij hebben allemaal bescherming
nodig, maar niet allemaal dezelfde!***

Duivenmest is naast luchtvervuiling één van de belangrijkste oorzaken van beschadigingen aan gebouwen en monumenten. Aggressieve chemische verbindingen in de uitwerpselen dringen diep door in de bouwmaterialen en tasten deze onomkeerbaar aan. Dit geeft aanleiding tot regelmatige schoonmaakbeurten en dure restauraties. Maar er is meer ! De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, e.a. ...

Nu is er echter Birdex®, een diervriendelijk afschrikingsmiddel dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten ? Neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. INTERNATIONAL n.v., Beekstraat 75
B - 9120 Vrasene, tel.: 03/776 84 39 fax: 03/766 42 65

BIRDEX®
Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

Restauratie "Alden Biesen" te Spouwen Rijkhoven

N.V. VANDEKERCKHOVE

Herstelling monumenten en openbare werken

OOSTROZEBEKESTRAAT 54
INGELMUNSTER 8770
tel. (051) 30 22 41
fax. (051) 30 22 37

GROUP
MONUMENT

**NAAST MONUMENTEN HOUDEN WE
OOK EEN TRADITIE IN STAND
V A K M A N S C H A P**

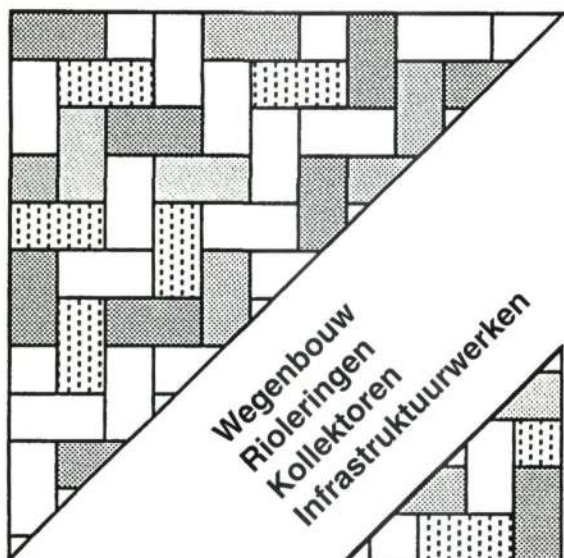
Stadhuis ANTWERPEN

NATUURSTEEN **VAN LAMINCK**
N.V.

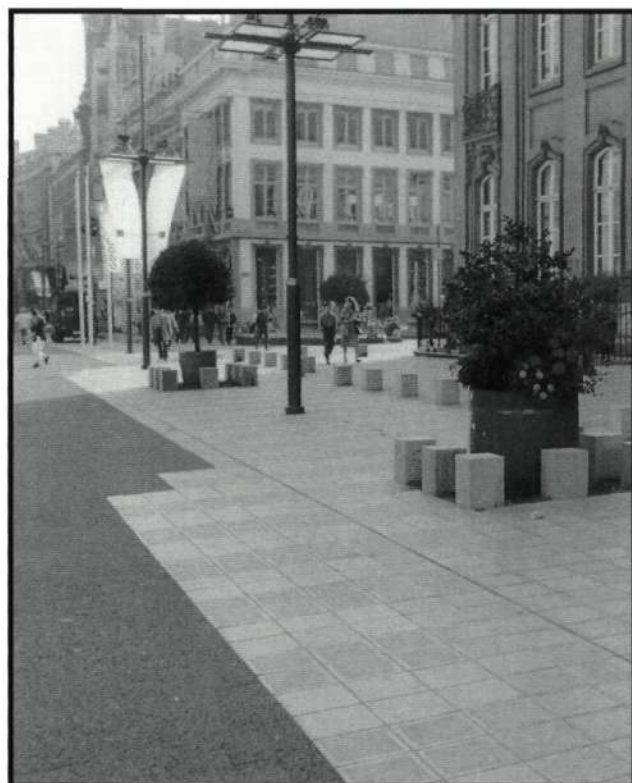
VAN AMSTELSTRAAT 63
2100 ANTWERPEN
TEL. 03/325.03.83
TELEFAX 03/325.68.66

GASSTRAAT 11A
9160 LOKEREN
TEL. (09) 348 12 17
TELEFAX (09) 348 96 61

GILBERTUSSTRAAT 32
1090 BRUSSEL
TEL. 02/772.15.85

Antwerpen : Meir

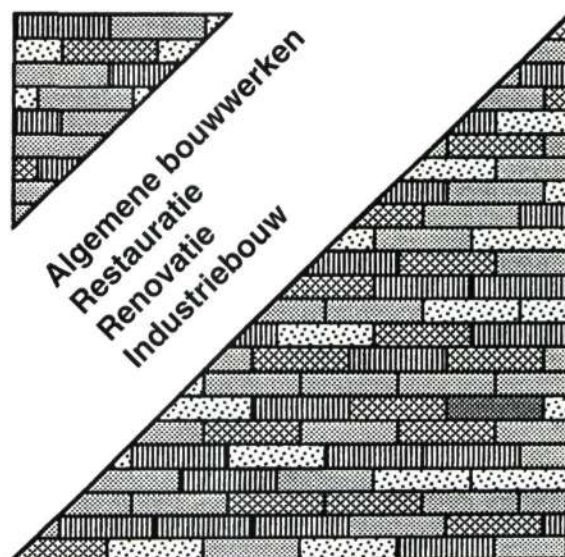
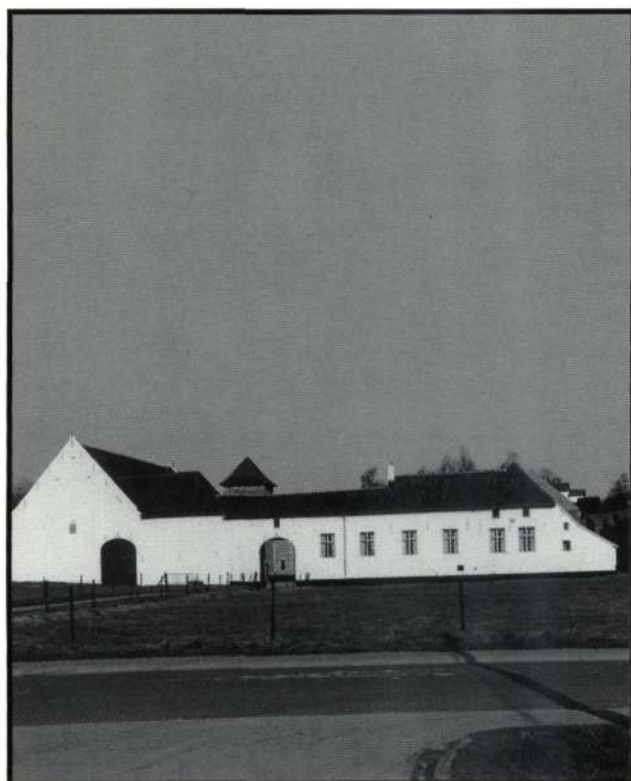

n.v. DE CLERCQ aannemingen

Lilsedijk 50
2340 BEERSE
Tel. 014/61.51.26
Fax. 014/61.14.43

Hereboerderij
Vossem

HOGER SINT-LUCASINSTITUUT GENT

INSTITUUT VOOR CONSERVATIE EN RESTAURATIE VAN HET CULTUREEL ERFGOED (I.C.R.)

Postgraduaat Sociale promotie

— Artistiek Hoger Onderwijs
Korte Type

Monumentenzorg

Conservatie en Restauratie

Interieur - Meubel

Schilderen

Beeldhouwen

— Theoretisch en praktisch programma volgens
gemeenschappelijke leervakken en optievakken,
naargelang specialisatie

Toelatingsvoorwaarden

Diploma architect, binnenhuisarchitect, lic. kunst-
geschiedenis, beeldende kunsten e.a.

Voor gediplomeerden uit andere richtingen kunnen de
toelatingmogelijkheden besproken worden.

Een afdeling restauratie op academisch niveau (lange type) is in voorbereiding (94-95).

Inlichtingen en inschrijvingen

Alle werkdagen van 9 tot 12 en van 14 tot 17 uur. Gesloten van 12 juli tot en met 15 augustus.
Zwarteustersstraat 34, 9000 Gent. Tel. (09) 225 42 90

SINT-LUCASACADEMIE

Hogere Graad en Specialisatiegraad
(deeltijds kunstonderwijs)

— Hogere graad (4 jaar)

— Specialisatiegraad (2 jaar)
Kunstambacht steen - beeld
Kunstambacht hout - meubel
Kunstambacht glas-in-lood

— Practische opleiding met inleidingen i.v.m.
kunst- & cultuurgeschiedenis, technologie,
heraldiek, enz.

Toelatingsvoorwaarden

voor Hogere graad: 18 jaar

voor specialisatiegraad: hogere graad.

ATELIER LAMBRIX

Erkend restaurateur van kunstvoorwerpen

Restauratie schrijnwerk pand "De Leliën" te Maaseik (1715)

- barokke schouwmantels met houtsnijwerk
- barokke trap
- lambrisering
- buiten- en binnendeuren

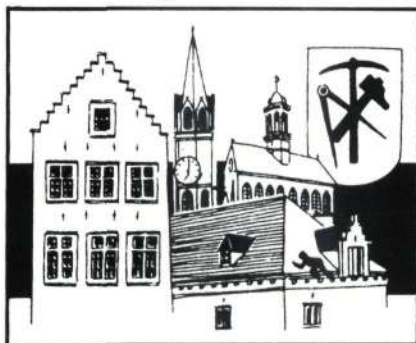
*Stichting tot behoud van het Roerend Kunst- en Oudheidkundig Patrimonium:
restauratie van 16de eeuwse Kruis en Christus.*

Conservatie en restauratie van meubilair (ook kerkelijk)
— snijwerk — schrijnwerk — orgelkasten

Sportpleinstraat 36 — 3700 Tongeren — Tel.: (012) 23 52 32

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

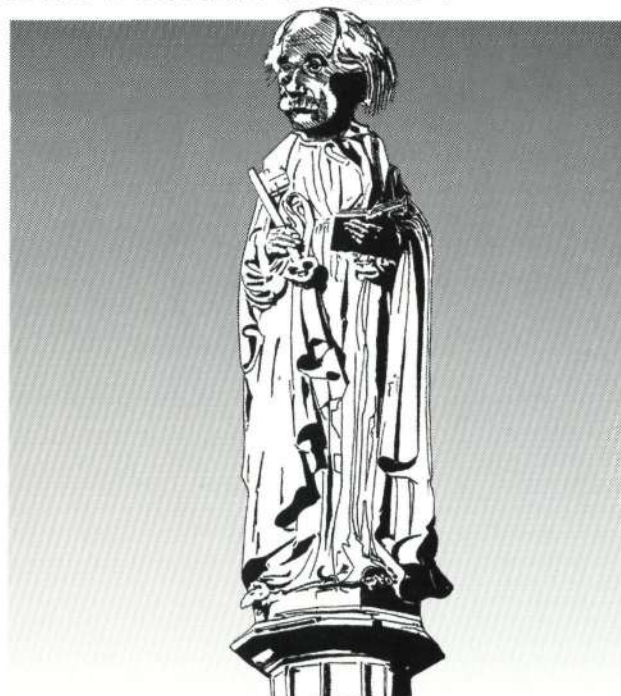
Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

En wat zijn uw ervaringen met restaurateurs ?

Solar beheerst alle verantwoorde technieken voor gevelreiniging, gevelbescherming en minerale steenrestauratie. Dit palet wordt aangevuld met kennis van vochtwering, polymeerchemische houtrestauratie en curatieve houtworm- en zwambestrijding zodat Solar complete projecten aankan. Maar restauratie is meer dan kennis en toepassing van de juiste producten en technieken. Daarom staan onze technici onder permanent toezicht en begeleiding van een kunsthistoricus en een scheikundige zodat uw restauratieproject in het juiste perspectief geplaatst wordt. Wilt u vrijblijvend meer weten over onze aanpak ? Neem dan snel contact op.

Solar

Kleine Breedstraat 33, B-9100 St-Niklaas - Telefoon: 03 766 11 66 - Telefax: 03 777 35 09

Kunstatelier

Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

ECOLOGISCHE BESCHERMINGSTECHNIEK TEGEN GRAFFITI

Voor poreuse gevelmaterialen.

Een natuurlijk produkt B-WAX (bijenwas)

vormt een onzichtbare film op gevels van gebouwen.

Mens- en milieuvriendelijk.

Graffiti te verwijderen met hogedruk heetwaterstraal.
Tientallen referenties.

Resultaten gewaarborgd door verzekeringskontraat.

Deelnemer CONSERVARE (Europees Forum voor het Erfgoed) in het Media Center, OOSTENDE, 13 tot 17 oktober 1993.

Info : ADVIESBUREAU A. ROELANTS
Fuchsiasstraat 17 B 2 - 1080 BRUSSEL
Tel./Fax: (02) 425 95 94

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOUD

en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend Groothandel.

Voor informatie voor het adres
van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:
VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL
Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

EEN TIJDLOOS STADSMEUBILAIR

UN MOBILIER URBAIN INDEMODABLE

Baltimore tree grid and ribbon rack

Sovereign seat & litter bin

Baltimore seat

Regency bollards

Restauratie 's Gravensteen Gent

Foto: Dirk Antrop, Gent

Ontwerp: Architectenbureau A. & S. - Gent

Studiebureau: Meyns-Provoost - Ledeberg

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

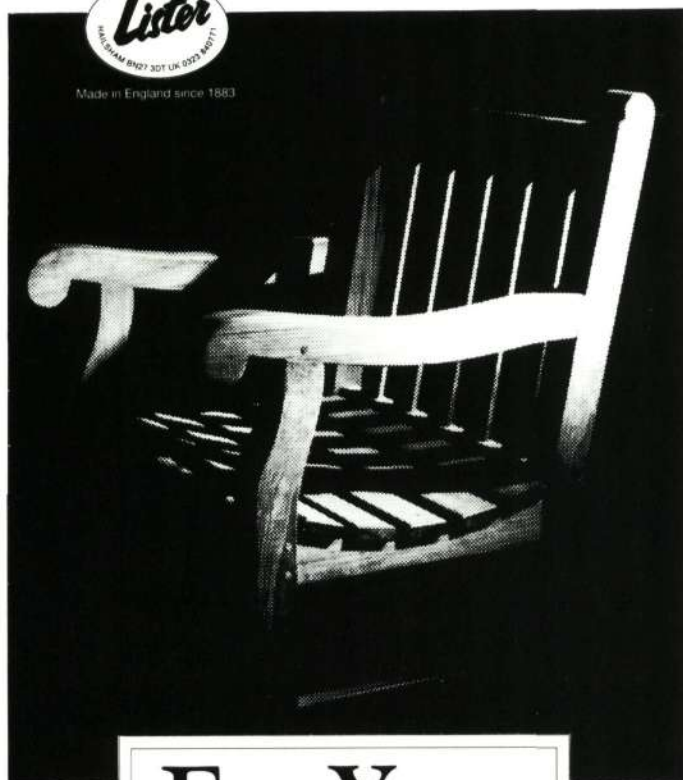
Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75

Made in England since 1883

For Your Garden

Lister has been supplying the most beautiful teak furniture collections since 1883, collections which add an extra dimension in either an interior or an outdoor setting.

If you would like to know more about the natural strength and splendour of this teak collection, manufactured according to the time-honoured traditions of English craftsmanship, then a visit to your local

Lister dealer is a must!

185A

Import Heliteak Estate Furniture N.V. - Koning Leopoldlaan 119, B-3920 Lommel
Tel. (011)54.40.01 - Fax (011)54.41.73.

Belgium : Avant Garden Wijnegem (03)353.68.64 - **Bolsius** Kortrijk (056)35.19.75 - **De Egelantier** Zvevegem (056)77.63.96 - **Epos Center** Zedelgem (050)20.01.88 - **Extra Muros** 's Gravenwezel (03)658.63.68 - **Il Mondo Verde** Hasselt (011)23.33.44 - **Mandragora** Erps-Kwerps (02)759.34.94 - **Plaisir du Jardin** Brussel (02)375.60.26 - **Ter Blomme** Brugge (050)38.17.14 - **Tuindesign Van De Velde** Keerbergen (015)51.36.12 - **Van Gastel** Ekeren (03)664.14.84 - **Verde e Blu** Halle (02)360.22.20 - **Verdurme** Wilrijk (03)827.00.91
Holland : Bloemenwinkel Weerdenburgh Waardenburg (04181)1749 - **Borgs** Wassenaar (01751)76991 - **De Meubelarij** Zutphen (05750)11039 - **Peters** Boxmeer (08855)77419 - **Rozenkwekerij De Wilde** Bussum (02159)16511 - **Serambi** De Moer (04245)9472
Luxemburg : Doisy Décoration Luxembourg (00352)470101

B.v.b.a.

VENNOOTSCHAP VOOR DE CONSERVATIE EN DE RESTAURATIE VAN KUNSTWERKEN

- Restauratie van schilderijen (namelijk: grote formaten)
- Doublering op vacuümtafel
- Behandeling van:
 - gepolychromeerde beelden en meubels
 - muurschilderingen
 - Oosters lakwerk
- Conservatie van kunstwerken op papier en zijde
- Terracotta's

Reiniging van een schilderij

**20 JAAR AKTIEF
IN SAMENWERKING
MET DE OFFICIELE INSTANTIES.**

**DIEPESTRAAT 18
3061 BERTEM (Leefdaal)
(02) 767 97 80**

ERKENNING NR. 04 28 01

Conservatie en restauratie 16de eeuwse houten voetstukken. Parochiale Kerk te Wachtebeke.

In koper geslagen en vergulde renaissance dakpinnen. Kasteel de Lillare te St. Maria-Oudenhove.

Conservatie en restauratie 16de eeuwse beelden Parochiale Kerk te Wachtebeke.

Renovatie 19de eeuwse muurschilderingen in het koor van de Parochiale Kerk te Wachtebeke.

Restauratie Sint-Hubertusaltaar Sint-Martinus Kerk te Aalst.

Restauratie van figuratief en decoratief schilderwerk in de Opera te Gent.

Restauratie 19de eeuwse Damast schildering in de Parochiale Kerk te Wachtebeke.

Restauratie hoofdaltaar Parochiale Kerk te Bottelare.

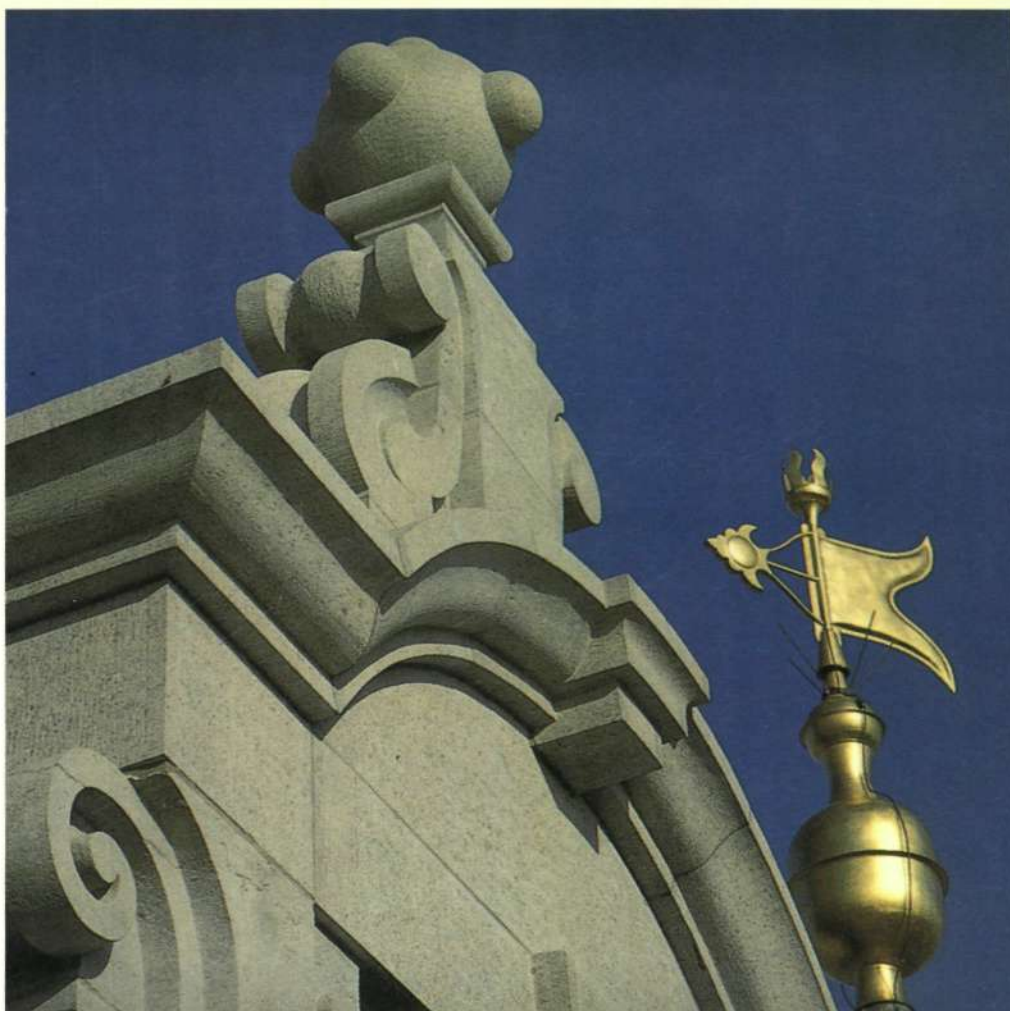
PROVO^{NV}

SCHILDERS- EN AFWERKINGSBEDRIJF

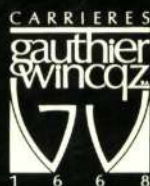
Waar ambacht en kunst nog altijd, zoals vroeger, één geheel vormen. Figuratief schilderen op doek en het restaureren ervan, decoratief hout- en marmerschilderen, vergulden, restauratie van moeilijk schrijn- en staffwerk.

SINT-JORISKAAL 7
9000 GENT
TEL. 09/223.12.96
FAX 09/233.27.56

**VAKMANSCHAP EN TECHNOLOGIE
TEN DIENSTE VAN HET
BOUWKUNDIG ERFGOED.**

BLAUWE HARDSTEEN UIT SOIGNIES®

Rue G.Wincqz - B-7060 SOIGNIES - Tél.: 067/33 21 16 - Fax: 067/33 91 37